

Vergelijkt alles en behoudt het goede : beschouwingen over onderwijs en onderzoek op het gebied van rechtsvergelijking

Citation for published version (APA):

de Groot, G. R. (1989). *Vergelijkt alles en behoudt het goede : beschouwingen over onderwijs en onderzoek op het gebied van rechtsvergelijking*. Kluwer. <https://doi.org/10.26481/spe.19891005gg>

Document status and date:

Published: 05/10/1989

DOI:

[10.26481/spe.19891005gg](https://doi.org/10.26481/spe.19891005gg)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

VERGELIJKT ALLES EN BEHOUDT HET GOEDE

Beschouwingen over onderwijs en onderzoek op
het gebied van rechtsvergelijking

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
gewoon hoogleraar in het recht, in het bijzonder in de rechtsvergelijking
en het internationaal privaatrecht aan de
Rijksuniversiteit Limburg
op donderdag 5 oktober 1989

door

MR. GERARD-RENÉ DE GROOT

KLUWER - DEVENTER - 1989

VERGELIJKT ALLES EN BEHOUDT HET GOEDE

Beschouwingen over onderwijs en onderzoek op
het gebied van rechtsvergelijking

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
gewoon hoogleraar in het recht, in het bijzonder in de rechtsvergelijking
en het internationaal privaatrecht aan de
Rijksuniversiteit Limburg
op donderdag 5 oktober 1989

door

MR. GERARD-RENÉ DE GROOT

KLUWER - DEVENTER - 1989

ISBN 90 268 1964 1

© 1989 Mr. G.R. de Groot, Maastricht

Behoudens uitzondering door de Wet gesteld mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht, c.q. de uitgeefster van deze uitgave, door de rechthebbende(n) gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

De uitgeefster is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen van kopiëren, bedoeld in artikel 17 lid 2, Auteurswet 1912 en in het K.B. van 20 juni 1974 (*Stb.* 351) ex artikel 16b Auteurswet 1912, te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren hoogleraren, dames en heren leden van het wetenschappelijk en niet-wetenschappelijk personeel, dames en heren studenten en U allen die deze plichtigheid met Uw aanwezigheid vereert;

Gezien de spiritus loci, de sfeer die deze ruimte uitademt, zult U het mij niet euvel duiden, indien ik U aan het begin van deze toespraak herinner aan woorden van de apostel Paulus uit de eerste brief aan de gemeente te Thessaloniki, namelijk 1 Thessalonicenzen 5:21. Dit vers werd mij als kind steeds in een niet geheel correcte Nederlandse vertaling voorgehouden, waarvan ik de oorsprong niet heb kunnen achterhalen: 'Vergelijkt alles en behoudt het goede'.¹ Indien het gebruikelijk zou zijn om ter gelegenheid van de aanvaarding van een ordinariaat een lijfspreuk te kiezen, zou mijn keuze op deze variant van de woorden van de apostel zijn gevallen. Nu zulks echter niet het gebruik is, volsta ik er mee het blad van mijn oratie met deze spreuk te sieren en onder het zoëven geciteerde motto deze inaugurele rede uit te spreken.

Mijn leeropdracht omvat de rechtsvergelijking en het internationaal privaatrecht. In deze rede wil ik mij op het eerste gedeelte van deze *venia legendi* concentreren. Daarbij zal ik achtereenvolgens stilstaan bij het onderwijs en het onderzoek op het gebied van de rechtsvergelijking. Alvorens ik dit doe, ben ik U echter de beantwoording van een preliminaire vraag verschuldigd. Het is immers weinig vruchtbaar over onderwijs in een vak en onderzoek op een bepaald vakgebied te spreken, zonder aan te geven, hoe men de grenzen van dit vak ziet. Daarom zal ik nu allereerst ingaan op de vraag, wat naar mijn mening rechtsvergelijking is.

In de literatuur wordt de rechtsvergelijking op zeer uiteenlopende manieren gedefinieerd en op nog meer wijzen onderverdeeld. Mevr. Kokkini-Iatridou heeft daar in haar belangrijke boek 'Inleiding tot het rechtsvergelijkende onderzoek' aandacht aan besteed.² Met enige – terechte – ironie consta-

1. In het Grieks luidt dit vers 'πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε', hetgeen in de Vulgata werd weergegeven met 'omnia autem probate; quod bonum est tenete'. De Willibrordvertaling in het Nederlands luidt 'Keurt alles, behoudt het goede', terwijl de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap 'maar toetst alles en behoudt het goede' geeft.

2. Kokkini-Iatridou, blz. 3-7; zie ook A.E. Örüçü, *Symbiosis between comparative law and theory of law*, inaugurele rede Rotterdam 1982, blz. 2-4; vgl. de kritische houding van Günter Frankenberg, *Critical comparisons: Rethinking comparative law*, *Harvard International Law Journal* 1985, blz. 411, noot 1.

teert zij, dat bijna iedere rechtsvergelijker zich verplicht voelt 'tenminste een nieuwe onderscheiding in te voeren, hetgeen uiteraard de kansen op het tot stand brengen van een consensus over de theoretische grondslagen van de rechtsvergelijking vermindert.'³

Op deze plaats laat ik na in extenso in te gaan op de merites van de diverse voorgestelde definities en onderverdelingen. Ik volsta ermee partij te kiezen voor de volgende visie⁴: Het is zinvol rechtsvergelijking te onderscheiden in rechtsvergelijking in ruime zin en rechtsvergelijking in enge zin.⁵ Als laatstgenoemde beschouw ik de rechtsvergelijking als wetenschappelijke methode⁶: de discipline betreffende de systematische vergelijking van (regels uit) tenminste twee geldende⁷ rechtsorden.⁸ Voor deze rechtsvergelijking in enge zin kunnen uitgebreide methodologische eisen worden geformuleerd.⁹ Daarnaast kunnen we echter vele zettingen signaleren, waarin personen rechtsvergelijkend bezig zijn zonder dat voorwaarden die voor de eigenlijke rechtsvergelijking gelden, in acht genomen hoeven te worden. Te denken valt bijvoorbeeld aan rechtsvergelijking in het kader van het internationaal privaatrecht¹⁰ of rechtsvergelijking ter voorbereiding van terminologische beslissingen bij het vertalen van juridische documentatie.¹¹ In dergelijke gevallen is wel sprake van rechtsvergelijking, maar slechts in de ruime betekenis van dit begrip.

Aparte aandacht verdient de vraag, of datgene wat door Rheinstein als

3. Kokkini-Iatridou, blz. 3.

4. Zie hierover reeds G.R. de Groot, WPNR 5523 (1980), blz. 425-428.

5. Kokkini-Iatridou, blz. 4 sub d.

6. Zie over de vraag of rechtsvergelijking een methode of wetenschap is met name Kokkini-Iatridou, blz. 7-9; vgl. verder Sauveplanne, Preadvies, blz. 3; de Solá Cañizares, blz. 100-102; Schwarz Liebermann von Wahlendorf, blz. 172-174; Borislav T. Blagoyevitch, *Le droit comparé, Méthode ou science*, RIDC 1953, blz. 649.

7. Kokkini-Iatridou, blz. 13, 14; de Solá Cañizares, blz. 98; Schwarz Liebermann von Wahlendorf, blz. 62-65; Rodière, blz. 139-141; vgl. ook Zweigert/Kötz I, blz. 9, 10.

8. Met deze omschrijving sluit ik aan bij de visie van Kokkini-Iatridou, blz. 11-15. Zij stelt op blz. 11/12 dat er sprake moet zijn van tenminste twee nationale rechtsorden, twee regionale rechtsorden of een nationale rechtsorde en een regionale rechtsorde of een nationale of regionale rechtsorde en de internationale rechtsorde. Een vergelijking tussen (regels uit) rechtsgebieden binnen één rechtsorde beschouwt zij niet als rechtsvergelijking.

9. Zie over deze methodologische eisen onder meer Constantinesco II, blz. 23-330; Kokkini-Iatridou, blz. 127-190; Zweigert/Kötz I, blz. 31-53.

10. Daarover ondermeer H. Batiffol, *Les apports du droit comparé au droit international privé, Choix d'articles rassemblés par ses amis*, Paris 1976, blz. 114-123; Yvon Loussouarn, *Le rôle de la méthode comparative en droit international privé français*, RCDIP 1979, blz. 305-339; Arthur Taylor von Mehren, *L'apport du droit comparé à la théorie et la pratique du droit international privé*, RIDC 1977, blz. 493-500. Zie verder Constantinesco II, blz. 407-411; Kokkini-Iatridou, blz. 16-20; Zweigert/Kötz I, blz. 7, 8.

11. Zie daarover G.R. de Groot/J.P. Balkema, *Recht en vertalen*, Deventer 1987, blz. 15-21; zie tevens G.R. de Groot, in: Kokkini-Iatridou, blz. 94-98.

'Auslandsrechtskunde' (de kennis van buitenlands recht) werd getypeerd ook rechtsvergelijking is.¹² Naar mijn mening is zulks het geval¹³, maar dit antwoord moet zeker nader worden toegelicht. Stel, ik wil Nederlandse juristen door middel van een lezing of een publikatie voorlichten over de inhoud van een bepaald vreemd rechtssysteem. Dit dient dan tenminste impliciet – en liever expliciet – vergelijkend te gebeuren. Ik zal uitvoerig rekening dienen te houden met de kennis van de toehoorders ten aanzien van hun eigen recht en zal de informatie over het vreemde rechtssysteem daarop moeten afstemmen. Verschillen tussen de desbetreffende rechtssystemen moeten worden onderstreept en uitgewerkt en idealiter worden verklaard; overeenkomsten kunnen korter worden behandeld. Mutatis mutandis geldt hetzelfde indien ik voor buitenlandse juristen moet spreken over het Nederlandse recht. Een degelijke oriëntatie over de Empfängerhorizont der toehoorders is dan geboden. Laat ik dat na, dan praat ik over de hoofden heen, hetgeen niet slechts uit het perspectief van de methodiek van de rechtsvergelijking maar ook al op didactische gronden uit den boze is. Velen van ons zullen zich wel voorvallen herinneren, waar gedurende een lezing of tijdens de daarop volgende discussie bleek, dat de Empfängerhorizont van het gehoor onvoldoende in het oog was gehouden. Het is dan van groot belang, dat hetzij de spreker zelf hetzij een gespreksleider in de discussie alsnog rechtsvergelijkende opmerkingen maakt, waarbij de voorkennis van de toehoorders en de verstrekte informatie over het buitenlandse recht op systematische wijze naast elkaar worden gezet. De inhoud van de toespraak zal anders vaak in het water vallen, tenzij de toehoorders in staat zijn in hun eigen brein de voor het goede begrip noodzakelijke rechtsvergelijking te verrichten. Zelf zou ik echter op dat vermogen zeker bij enigszins juridisch-technische onderwerpen geen al te grote wissel willen trekken.

Als Auslandsrechtskunde zo wordt opgevat als ik zoëven heb geschilderd, kan niet worden ontkend dat zij althans tot de rechtsvergelijking in ruime zin behoort; zij is een voorbeeld van impliciete rechtsvergelijking.¹⁴ Goed uitge-

12. Rheinstein, blz. 22. Volgens deze auteur moet 'Auslandsrechtskunde' worden onderscheiden van rechtsvergelijking. Wel moet ook volgens Rheinstein elke rechtsvergelijker zich met die 'Auslandsrechtskunde' bezighouden, omdat men immers pas na kennis te hebben genomen van het buitenlands recht kan vergelijken. 'Auslandsrechtskunde' is in deze visie het voorportaal van de rechtsvergelijking. In deze zin eveneens o.a. Constantinesco II, blz. 129-142; Kokkini-Iatridou, blz. 12, 13 (met verdere bronvermeldingen); Kropholler, EPIL, vol. 10, blz. 52.

13. Zo ondermeer ook E.H. Hondius, Teaching and research in comparative law, NTIR 1977, blz. 560-577; Sauveplanne, Rechtssystemen, blz. 4; Zweigert/Kötz I, blz. 13 (deze laatstgenoemde auteurs spreken in dit verband van 'deskriptive Rechtsvergleichung').

14. Zie G.R. de Groot, WPNR 5523 (1980), blz. 426; zo ook bijvoorbeeld J.A. Jolowicz, L'enseignement de droit comparé, RIDC 1988, blz. 710: 'j'ose dire que l'enseignement d'un droit étranger ne peut guère s'imaginer s'il ne comprend pas des comparaisons'; George Winterton, Comparative law teaching, AJCL 1975, blz. 70: 'the intelligent study of a →

voerd wordt ze zelfs een manifestatie van rechtsvergelijking in enge zin.¹⁵ Voordrachten en publikaties over buitenlands recht, die de rechtsvergelijkende dimensie – de noodzakelijke interactie tussen voorkennis van de lezers/toehoorders en de verstrekte informatie – veronachtzamen, zijn vaak tot mislukking gedoemd. Ik abstraheer nu trouwens nog even van de terminologische vertaalkundige problemen die zich aandienen, indien in een andere taal dan de bijbehorende rechtstaal informatie over een rechtssysteem wordt verstrekt en welker veronachtzaming onder omstandigheden zelfs ernstige communicatiefouten tot gevolg kan hebben.¹⁶ Ik kom daar hierna nog op terug.

In welke zin zal ik nu het begrip ‘rechtsvergelijking’ uit mijn leeropdracht opvatten? Zal ik me tot de rechtsvergelijking in enge zin beperken, dien ik ook de rechtsvergelijking in het kader van andere zettingen te bestuderen, moet ik me daarnaast bezighouden met Auslandsrechtskunde? In de aller-eerste plaats zal ik in ieder geval zelf rechtsvergelijking *stricto sensu* bedrijven¹⁷ en dergelijk onderzoek stimuleren. Met betrekking tot rechtsvergelijking in enge zin zal ik me verder zeker interesseren voor de theoretische vragen, die zich met betrekking tot dit vak aandienen. Ook theoretische vragen ten aanzien van rechtsvergelijking in ruime zin mogen echter op mijn warme belangstelling rekenen. Als voorbeelden daarvan vermeldde ik reeds de functie van de rechtsvergelijking in de zetting van het internationaal privaatrecht en de plaats van de rechtsvergelijking bij het vertalen van juridische terminologie. Ik ben echter van mening dat U van mij als ordinaris in de rechtsvergelijking tevens mag verwachten, dat ik een speciale verantwoordelijkheid voel voor het tot stand brengen van publikaties en cursussen, die Nederlandse (aspirant)juristen inleiden in bepaalde vreemde rechtssystemen. Daarnaast ben ik bereid de (mede)verantwoordelijkheid te nemen voor cursussen en publikaties, die buitenlandse juristen de gelegenheid geven kennis te maken met het Nederlandse rechtssysteem. De verantwoordelijkheid voor dergelijk onderwijs kan overigens slechts die van een *primus inter pares* zijn. Immers uitsluitend indien zulke programma’s samen met andere leden van de staf afkomstig uit alle vakgroepen worden

— foreign legal system is difficult if not impossible without at least subconsciously comparing it to one’s own.’

15. Echter ‘het louter bijengaren van materiaal uit vreemd recht is nog geen rechtsvergelijking’, aldus terecht Sauveplanne, *Preadvies*, blz. 2. Vgl. ook Arminjon/Nolde/Wolff, blz. 29, die erop wijzen, dat een verzameling van handboeken over nationale rechtssystemen nog geen handboek over rechtsvergelijking is.
16. Vgl. G.R. de Groot/M. Tragter-Schubert, *Recensie van Hans Langendorf, Wörterbuch der deutschen und niederländischen Rechtssprache*, R.M. Themis 1978, blz. 479-484.
17. Mijn gedachten gaan daarbij primair uit naar onderzoek betreffende de *common core* van de rechtssystemen van de Europese Gemeenschap. Vgl. hierna blz. 17

ontwikkeld, kunnen ze zowel een brede als diepgaande introductie tot ons rechtssstelsel geven.

Deze laatste opmerking brengt mij op een volgend afgrenzingsprobleem met betrekking tot mijn leeropdracht. Daar deze rechtsvergelijking combineert met het internationale privaatrecht en in het perspectief van het feit, dat ik lange tijd wetenschappelijke functies vervulde op het gebied van het privaatrecht, alsmede omdat ik ben ingedeeld bij de vakgroep privaatrecht, zou geconcludeerd kunnen worden, dat uitsluitend privaatrechtelijke rechtsvergelijking mijn aandacht heeft. Dit zou ik hier enigszins willen tegenspreken. In de allereerste plaats zou een dergelijke taakopvatting niet erg Maastrichts zijn: juist hier aan de Rijksuniversiteit Limburg pretenderen wij immers grensoverschrijdend, thematisch te onderwijzen en onderzoek te verrichten. Het past in die visie zeker niet om me bij het bedrijven van en nadenken over rechtsvergelijking tot een van de klassieke rechtsgebieden te beperken. Met betrekking tot de rechtsvergelijking is het echter ook niet goed mogelijk de grenzen tussen de diverse juridische deelgebieden anders dan voor kennisgeving aan te nemen. Het is niet zinvol om bijvoorbeeld privaatrechtelijke, staatsrechtelijke, administratiefrechtelijke, strafrechtelijke rechtsvergelijking van en naast elkaar te onderscheiden.¹⁸ Het komt niet zelden voor, dat bepaalde problemen in het ene land via het privaatrecht worden opgelost, terwijl dit in het andere land via het bestuursrecht of het strafrecht gebeurt. Een vergelijking te beperken tot die regels, die in Nederland het etiket 'privaatrecht' dragen zou dan volstrekt onverantwoord zijn. Ik zie nu nog even af van het feit, dat sommige rechtsregels in het ene rechtssysteem als privaatrecht worden gekwalificeerd, terwijl ze in het andere rechtssstelsel als staatsrecht of strafrecht worden beschouwd.¹⁹ Uiteraard kunnen we echter wel constateren, dat individuele comparatisten vaak meer dan gemiddelde kennis op een specifiek deelgebied van het recht hebben, maar een rechtsvergelijker moet een beetje van alle markten thuis zijn. 'Hokjesgeest' is dodelijk voor het juridische denken: dit geldt voor de gehele rechtswetenschap, maar voor de rechtsvergelijking a fortiori.

18. Zo ook Kokkini-Iatridou, blz. 23, 24; Schwarz Liebermann von Wahlendorf, blz. 66-81, 255; anders kennelijk M.C. Burkens, *Methodologie van staatsrechtelijke rechtsvergelijking*, Nederlandse vereniging voor rechtsvergelijking, Nr. 19, Deventer 1975 en Zwolle, blz. 4, 5.

19. Zo zou een verschijnsel als ontneming van de nationaliteit wegens het verstrekken van valse inlichtingen in het kader van een naturalisatieprocedure kunnen worden gekwalificeerd als strafrecht, burgerlijk recht, administratief recht, staatsrecht of internationaal privaatrecht, al naar gelang de traditie van een rechtssysteem op dit punt. Vgl. ook de kritische opmerkingen van Inga Markovits, *Hedgehogs or foxes?: a review of Westen's and Schleider's Zivilrecht im Systemvergleich*, AJCL 1986, blz. 118 over het begrip 'Zivilrecht'.

Alvorens nu stil te staan bij mijn opvattingen over onderwijs in de rechtsvergelijking, is het op zijn plaats om nog kort in te gaan op de doeleinden van de rechtsvergelijking. Deze hangen immers onlosmakelijk samen met de doelstellingen, die iemand voor ogen kan hebben bij het doceren op dit vakgebied.²⁰ Slechts op de twee naar mijn mening belangrijkste doelstellingen wil ik thans ingaan, en wel op de zogenaamde 'rôle éducatif' van de rechtsvergelijking enerzijds en de rechtsvergelijking met het oog op de totstandkoming, respectievelijk verbetering van het (eigen) recht anderzijds. Herhaaldelijk is er op gewezen, dat rechtsvergelijking tot beter begrip van het eigen recht leidt. Dit effect wordt soms als 'rôle éducatif' aangeduid. Het eigen recht krijgt door de contrastwerking duidelijkere contouren.²¹ Vanzelfsprekende leerstukken blijken keuzen te zijn, die soms bewust maar vaker onbewust door wetgever, rechtspraak of doctrine zijn gemaakt. Onopgeloste en vaak nog niet ontdekte feilen van het eigen en van andere rechtssystemen worden zichtbaar, en soms krijg je ideeën voor de oplossing van problemen uit het eigen rechtsstelsel.²² Uit deze laatste opmerking kunt U concluderen, dat de 'rôle éducatif' van de rechtsvergelijking en het bedrijven van rechtsvergelijking ter verbetering van het (eigen) recht inderdaad buitengewoon dicht bij elkaar liggen. De rôle éducatif van de rechtsvergelijking heeft betrekking op rechtsvergelijking in een academische context, met name in het onderwijs. Weliswaar moge bij het bedrijven van rechtsvergelijking in die zetting de contrastwerking voorop staan, maar bij goed academisch onderwijs in de rechtsgeleerdheid staat – hoe dan ook – het zoeken naar zo goed mogelijk recht – wat dit dan ook moge zijn – op de allereerste plaats: hors concours! In dat kader gehanteerde rechtsvergelijking leidt daarom onontkoombaar tot de vraag, welke van de gesignaleerde oplossingen om welke

20. Met name Constantinesco, blz. 331-431 heeft veel aandacht besteed aan de doeleinden van de rechtsvergelijking; zie hierover voorts onder meer Kokkini-Iatridou, blz. 26-42; Sauveplanne, blz. 6-8; Schwarz Liebermann von Wahlendorf, blz. 2-34; Zweigert/Kötz I, blz. 14-31. De doeleinden, die met rechtsvergelijking kunnen worden bereikt, verdeelt Constantinesco in praktische en theoretische. Deze verdeling is echter tot op zekere hoogte willekeurig (zo ook Kokkini-Iatridou, blz. 27; Schwarz Liebermann von Wahlendorf, blz. 33).

21. Vgl. Arminjon/Nolde/Wolff, blz. 14-18; Constantinesco II, blz. 335; David, blz. 8, 9; Großfeld, Macht und Ohnmacht, blz. 30, 31; Rheinstein, blz. 14, 27; Rodière, blz. 1, 44-68; Sauveplanne, blz. 3; Schwarz Liebermann von Wahlendorf, blz. 220-221; de Solá Cañizares, blz. 110; Jan Wiarda, Enkele opmerkingen over rechtsvergelijking in het algemeen, en enkele vergelijkingen tussen het Nederlandse en het Duitse en Franse privaatrecht, WPNR 4172 (1951), blz. 2; Zweigert/Kötz, blz. 22-26.

22. Vgl. Kropholler, EPIL, vol. 10, blz. 54: 'Comparative law contributes to the improvement of legal education, for it provides liberation from the narrow borders of one legal system and directs the mind toward an abundance of other legal possibilities. It helps students of law to achieve the necessary intellectual distance from their own system, to recognize its conditional character and to avoid a tendency to idealize it.'

reden beter is dan andere.²³ Indien de docent deze vraag niet stelt, zullen goede studenten zulks hopelijk expliciet en anders wel impliciet doen. Indien we de rôle éducatif van de rechtsvergelijking zo opvatten ligt deze doelstelling nauwelijks anders dan bij rechtsvergelijking ter verbetering van het eigen recht. Deze wordt vaak onderscheiden van rechtsvergelijking ten behoeve van de wetgever, ten behoeve van de rechtspraak of ten behoeve van de advocatuur.²⁴ Het is – dunkt me – goed om in te zien, dat het hierbij in wezen telkens om dezelfde bezigheid gaat: in al deze gevallen staat de vraag centraal, of het eigen rechtssysteem op een bepaald punt wel bevredigend is en men gaat na, hoe andere rechtssystemen deze problematiek behandelen. Doelstelling daarbij is zich eventueel door in het buitenland gehanteerde oplossingen en de daarbij behorende motiveringen zo te laten overtuigen, dat men poogt deze oplossingen ook in het eigen rechtssysteem te introduceren.²⁵ Een wetgever kan zulks door wetswijziging bewerkstelligen, een rechter soms door wijziging van de tot dan toe gevolgde lijn in de jurisprudentie²⁶, een advocaat kan trachten door zijn pleidooi de rechter te bewegen 'om te gaan', terwijl de vrouw of man van de wetenschap kan pogen wetgever of rechters te stimuleren het recht te wijzigen. Maar au fond gaat het steeds om hetzelfde: rechtsvergelijking wordt gebruikt om op ideeën te komen. Het is dan ook deze inspiratieve rol van de rechtsvergelijking die bij rechtsvergelijkend onderwijs centraal dient te staan. Tevens is het van belang bij studenten over te brengen, dat rechtsvergelijking gewoonweg leuk is. Het is fascinerend en verrassend om – ook zonder direct doel – in vreemde rechtssystemen te snuffelen. Rechtsvergelijking heeft iets van een rommelmarkt: men slentert van stand tot stand, van rechtssysteem naar rechtssysteem, om plotseling zonder daarnaar gericht te hebben gezocht, een verbluffende ontdekking te

23. Zie over de vraag naar de plaats van het waardeoordeel bij rechtsvergelijkend onderzoek Kokkini-Iatridou, blz. 176-186; Kropholler, EPIL, blz. 57; Zweigert/Kötz I, blz. 52, 53.

24. Arminjon/Nolde/Wolff, blz. 18-20; L.J. Constantinesco II, blz. 371-380; vgl. Zweigert/Kötz I, blz. 19-22.

25. Of voorstellen tot rechtsunificatie doet, hetgeen uiteindelijk ook weer tot wijziging van het eigen recht kan leiden.

26. Zie over de invloed van rechtsvergelijking op de jurisprudentie ondermeer Ulrich Drobnig, Rechtsvergleichen in der deutschen Rechtsprechung, RabelsZ 1986, blz. 610-630; Bernhard Großfeld, Vom Beitrag der Rechtsvergleichung zum deutschen Recht, AcP 1984, blz. 289-321; E.H. Hondius, Het Burgerlijk Wetboek in rechtsvergelijkend perspectief, in: Recht vooruit, Opstellen verzameld ter gelegenheid van 150 jaar BW, Deventer 1988, blz. 59-71; Frédéric-Edouard Klein, L'application de la méthode comparative dans la jurisprudence du Tribunal fédéral suisse en matière de droit privé, RIDC 1959, blz. 321-333; Jan Kropholler, Wissenschaft und Rechtsvergleichung, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 1986, blz. 145, 146; Gert Reinhart, Rechtsvergleichung und richterliche Rechtsfortbildung auf dem Gebiete des Privatrechts, in: Richterliche Rechtsfortbildung, Erscheinungsformen, Auftrag, Grenzen, Festschrift der Juristischen Fakultät zur 600-Jahr-Feier der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Heidelberg 1986, blz. 599-617; Zweigert/Kötz I, blz. 19-22. Vgl. over de waarde van de rechtsvergelijking voor de rechter ook de boeiende Tübinger inaugurale rede van Konrad Zweigert: Rechtsvergleichung als universale Interpretationsmethode, RabelsZ 1949/50, blz. 5-14.

doen. We kunnen deze bezigheid ook met een reis in vreemde landen vergelijken. Des te verder deze verwijderd zijn, des te eerder zal de reiziger – de rechtsvergelijker – het exotische van de andere (rechts)cultuur voelen en door dit vervreemdende effect inspiratie opdoen; naar mate je dichter bij huis blijft, worden de overeenkomsten met de eigen cultuur duidelijker, de juridische problemen en oplossingen meer vertrouwd. Maar ook heel dicht bij huis zijn er verrassende dingen, die een reis naar de buurlanden (naburige rechtssystemen) zo prikkelend en fascinerend maken.

Indien iemand rechtsvergelijking wil doceren, kan dit op zijn minst op drie, zeer uiteenlopende wijzen gebeuren. In de eerste plaats zou de docent uitvoerig aandacht kunnen vragen voor de theorie van de rechtsvergelijking. Hij zou kunnen ingaan op de vraag wat rechtsvergelijking is, de diverse doeleinden van de rechtsvergelijking kunnen bespreken, stilstaan bij de methodologische aspecten etc.²⁷ Het is echter niet ondenkbaar, dat een dergelijke aanpak van het onderwijs interessanter en leerzamer is voor de docent dan voor de studenten. Mits gelardeerd met de nodige anekdotes²⁸ hoeft een dergelijk onderwijs voor studenten bepaald niet saai te worden, maar ik betwijfel niettemin, of dit voldoende is om bij studenten echt enthousiasme en liefde voor het vak te wekken.

Een andere mogelijkheid om rechtsvergelijking te doceren, is het presenteren van een breed scala van rechtssystemen in vogelvlucht, en de studenten tot een reis langs die systemen uit te nodigen.²⁹ Buitengewoon aardig is het om kort stil te staan bij de diverse systemen³⁰, iets te laten zien van de historische achtergronden van die rechtssystemen, te attenderen op onderlinge historische

27. Men vergelijke de inhoud van de in de literatuurlijst vermelde boeken van Bogdan, Constantinesco, Gutteridge, Rheinstein en de Solá Cañizares.

28. Zie voor enkele fraaie anekdotes de autobiografie van René David, *Les avatars d'un comparatiste*, Paris 1982. Zie ook H.U. Jessurun d'Oliveira, interventie naar aanleiding van het methodologische preadvies van Sauveplanne, Nederlandse vereniging voor rechtsvergelijking, Nr. 21, blz. 29 die oproept een 'histoire fantastique du droit comparé' of een syllabus lapsorum ter lering en vermaak samen te stellen. Wellicht zou deze suggestie van d'Oliveira eens door een comparatist in ruste kunnen worden opgepakt?

29. Men vergelijke met name de inhoud van de in de literatuurlijst vermelde publikaties van David, Zweigert/Kötz I en Sauveplanne. Zie verder bijvoorbeeld José Castan Tobeñas, *Los sistemas jurídicos contemporáneos del mundo occidental*, Madrid 1957; René Dekkers, *Le droit privé des peuples*, Brussel 1953; J. Duncan M. Derrett, *An introduction to legal systems*, Londen 1968; Mario G. Losano, *I grandi sistemi giuridici*, Torino 1978; John H. Wigmore, *A panorama of the World's legal systems*, 3 delen, St. Paul 1928.

30. Niet wil ik nalaten er op te wijzen, dat deze aanpak van de 'rechtsvergelijking' er dikwijls toe leidt dat men zich niet bezig houdt met rechtsvergelijking in de enge betekenis van dit begrip, maar 'Auslandsrechtskunde' bedrijft.

banden, alsmede in te gaan op verschijnselen als receptie van vreemd recht.³¹ Idealiter zal moeten worden gepoogd om enkele typische kenmerken van de te bespreken rechtssystemen door middel van documenten te illustreren. Een nadeel van deze benaderingswijze is evenwel, dat de over te brengen kennis buitengewoon oppervlakkig blijft en aan een reis om de wereld in tachtig dagen herinnert.³²

Een derde mogelijke aanpak van onderwijs in de rechtsvergelijking is studenten op te dragen zelf een stukje rechtsvergelijkend onderzoek te doen en hen daardoor bij het veldwerk te betrekken. Deze methode heeft mijn voorkeur, hoewel ik deze onderwijsmethode wel graag combineer met enkele elementen van de vorige benaderingswijzen. Deze inhoudelijke rechtsvergelijking zie ik bij voorkeur georganiseerd in de zetting van een seminar. Aan studenten wordt gevraagd een uitvoerig schriftelijk referaat voor te bereiden over een bepaald onderdeel van een vreemd rechtstelsel. Tijdens de onderwijsbijeenkomsten gedurende de weken, waarin studenten aan hun werkstuk schrijven, wordt primair ingegaan op de moeilijkheden, die men tegenkomt bij het verzamelen van en het verwerken van materiaal over buitenlands recht. Daarnaast wordt in deze periode door lezingen en de bespreking van publicaties aandacht besteed aan algemene theoretische vraagstukken, die de rechtsvergelijking betreffen. In hun referaat dienen de deelnemers een correcte beschrijving van het door hen gekozen onderwerp uit het vreemde rechtstelsel te geven, alsmede op verschilpunten met het eigen rechtstelsel te wijzen. Het aantal materieelrechtelijke onderwerpen, waarover een referaat kan worden gehouden, is beperkt, zodat steeds meerdere studenten aan hetzelfde onderwerp werken, maar dit voor verschillende rechtssystemen uitzoeken.³³ Op deze wijze kunnen studenten zelf de smaak van rechtsvergelijken te pakken krijgen. Naar aanleiding van hun concrete ervaringen worden de theoretische problemen aan de orde gesteld. Doordat meerdere studenten aan één onderwerp werken, is gegarandeerd dat intensieve discuss-

31. Zie daarover onder meer Apostopoulos C. Papachristos, *La réception des droits privés étrangers comme phénomène de sociologie juridique*, Paris 1975; Rheinstein, blz. 124-127; Alan Watson, *Legal transplants*, Edinburgh 1974, blz. 95-101; Imre Zajtay, *Die Rezeption fremder Rechte und die Rechtsvergleichung*, AcP 1957, blz. 361-381; Imre Zajtay, *Zum Begriff der Gesamt-rezeption fremder Rechte*, AcP 1970, blz. 251-265.

32. Wel is het gemakkelijker dan bij de eerstvermelde onderwijsmethode om de door studenten verworven kennis te toetsen. Het is immers moeilijk om op een zinvolle wijze te examineren over vele uiteenlopende visies betreffende theoretische vraagstukken. Veel gemakkelijker is het feitenkennis te toetsen, maar wel wordt dan de vraag naar de relevantie van de parate kennis van de te toetsen onderwerpen actueel.

33. Voor het academische jaar 1989/1990 worden de volgende onderwerpen overwogen: a) de erfrechtelijke positie van de langstlevende echtgenoot; b) de medeverdachte als getuige in het strafrecht; c) de regeling van adoptie van buitenlandse kinderen; d) auteursrechtelijke problemen bij het samenstellen van syllabi; e) de aansprakelijkheid voor onrechtmatig gedrag van werknemers.

sies ontstaan. Door echter wel meerdere onderwerpen te behandelen, wordt ook bewerkstelligd, dat de belangrijkste buitenlandse rechtsstelsels herhaaldelijk opnieuw aan de orde komen.

In de zo geschilderde opzet van een seminar zal aan de meeste niet-Europese rechtsstelsels vaak onvoldoende aandacht worden besteed.³⁴ Aanbeveling verdient derhalve, dat de docent dit hiaat iets opvult door daarop zelf in te gaan of daarvoor gastsprekers uit te nodigen. Zinvol is tevens om voor studenten, die zich in deze buitenlandse stelsels willen verdiepen, speciale cursussen aan te bieden.

De opmerkingen, die ik tot nog toe maakte over het rechtsvergelijkend onderwijs betreffen een algemene cursus rechtsvergelijking. Daarnaast bestaat er een duidelijke behoefte aan meer gespecialiseerde cursussen, die een inleiding bieden tot een bepaald rechtssysteem, gecombineerd met een introductie tot de daarbij behorende rechtstaal. Door de nog steeds toenemende internationalisering van de maatschappij en de daardoor veroorzaakte internationalisering van het juridisch verkeer ontstaat er bij juristen een stijgende behoefte aan kennis van andere rechtssystemen en het kunnen communiceren over juridische onderwerpen in een andere taal. Aan verschillende faculteiten wordt daarop enigszins ingespeeld door studenten de mogelijkheid te geven hun talenkennis te verbeteren door het volgen van cursussen. Daarnaast is het echter van belang om programma's te ontwikkelen, die behalve aan de verbetering van de taalkennis en taalvaardigheden van de betrokken cursisten in de algemene omgangstaal, in het bijzonder ook aandacht besteden aan het speciale juridische vocabulair en de bijzonderheden en specifieke taaltradities in de rechtstaal. In dit type inleidingen wordt in Maastricht voorzien door het onderwijs dat in het kader van het project Recht en Linguïstiek wordt georganiseerd.³⁵ Deze cursussen hebben een post-graduate karakter. Daarnaast bestaan er in het eerste-fase-onderwijs door de juridische faculteit georganiseerde talencursussen (Duits, Engels, Frans, Italiaans), waarin tevens enige aandacht aan juridisch taalgebruik wordt besteed. Typerend voor de in het kader van Recht en Linguïstiek georganiseerde cursussen is dat ze zowel openstaan voor juristen als voor personen met een linguïstische opleiding. Men beseffe immers, dat niet slechts juristen behoefte hebben aan inleidingen in buitenlandse rechtstalen en rechtssystemen, maar dat met name ook personen, die regelmatig juridische

34. Order meer vanwege het feit, dat materiaal over deze stelsels minder toegankelijk is; vgl. Zwolve, blz. 8. Een uitzondering hierop vormt de Verenigde Staten.

35. Daarover uitgebreid G.R. de Groot, in: Ervaringen met probleemgestuurd juridisch onderwijs, Deventer 1989, blz. 125-140. De in het kader van Recht en Linguïstiek georganiseerde cursussen worden gegeven door de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg in samenwerking met de in Maastricht gevestigde Rijkshogeschool Opleiding Tolk/vertaler.

teksten moeten vertalen daartoe een sterke noodzaak voelen. De cursussen Recht en Linguïstiek combineren een inleiding in een vreemd rechtssstelsel met een inleiding in de bij dat rechtssstelsel behorende rechtstaal.³⁶

Hoe staat het nu met de belangstelling van studenten voor rechtsvergelijkend onderwijs? De interesse voor specifieke inleidingen in het recht en de rechtstaal van bepaalde landen is groot. Slechts weinig Maastrichtse studenten tekenen hier echter in voor een algemene cursus rechtsvergelijking. De redenen daarvoor zijn tenminste tweëerlei. In de eerste plaats moet rechtsvergelijking in de keuzevakken sfeer concurreren met vele andere vakken. Nu de studieduur tot vier jaar is bekort, verliest een vak als rechtsvergelijking bij het keuzecarrousel dikwijls van vakken die studenten om de een of andere reden als volstrekt onmisbaar en zeer gunstig voor de arbeidsmarkt beschouwen.³⁷ Een tweede grond voor het geringe aantal studenten, dat besluit rechtsvergelijking te kiezen, is echter van nog meer gewicht. In toenemende mate worden studenten gestimuleerd om een gedeelte van hun studietijd in het buitenland door te brengen, zulks ondermeer door vanwege de Europese Gemeenschap geïnitieerde subsidieprogramma's.³⁸ De studenten, die zich door zulke programma's naar het buitenland laten lokken, zijn in de regel de potentiële klanten van de docent rechtsvergelijking. Doordat deze studenten evenwel reeds een stukje van hun studie in het buitenland doorbrengen, blijft minder tijd over om zich aan hun thuisuniversiteit ook nog eens in de rechtsvergelijking te verdiepen. Bovendien wordt de buitenlandse studieperiode

36. Deze cursussen omvatten een inleiding tot de instituties van een rechtssstelsel, alsmede een behandeling van enkele rechtsgebieden (bijvoorbeeld verbintenissenrecht, rechtspersonenrecht, zakenrecht). De bij dat rechtssstelsel behorende vreemde taal is werktaal. Naast het verwerven van juridisch-inhoudelijke kennis staat het oefenen van taalvaardigheden centraal. Luistervaardigheid en spreekvaardigheid worden geoefend tijdens de lezingen en de daarop volgende discussie. Aan de hand van opdrachten, zoals het vertalen van contracten, het schrijven van brieven en het schriftelijk samenvatten van teksten, worden schrijfvaardigheid en leesvaardigheid geoefend. Voorts wordt aandacht besteed aan specifieke terminologische en fraseologische problemen. Er wordt zoveel mogelijk gewerkt aan de hand van authentiek materiaal.

37. Zo ook Karl Neumayer, *Rechtsvergleichung als Unterrichtsfach*, Festschrift für Konrad Zweigert, blz. 507-512; George Winterton, *Comparative law teaching*, *AJCL* 1975, blz. 98.

38. Met name door het zogenaamde ERASMUS-programma, dat op 15 juni 1987 door de Raad van de Europese Gemeenschappen werd aangenomen. Daarover onder meer R.W. Jagtenberg, 1992 en het juridisch onderwijs, *AAe* 1989, blz. 510, 511 en Chiara Zilioli, *The recognition of diplomas and its impact on educational policies*, in: Bruno de Witte (ed.), *European Community Law of Education*, Baden-Baden 1989, blz. 65-69. Zie verder A.J. Alvarez, *European Legal Studies. Een internationaal studieprogramma*, *Onderzoek van onderwijs* 1989, blz. 40, die er onder meer op wijst, dat uitwisselingsprogramma's in de praktijk dikwijls moeilijkheden ondervinden door de sterk uiteenlopende wijzen van duur en indeling van het academisch jaar. Zij roept op om deze problematiek met prioriteit in Brussel aan te kaarten, zodat van daaruit een aanzet wordt gegeven tot enige harmonisatie van academische jaren. Bij deze oproep sluit ik mij van ganzer harte aan!

terecht als rechtsvergelijkende ervaring gezien.³⁹ Deze ontwikkelingen zijn boeiend en moeten worden gestimuleerd. Wel is het een belangrijke taak van de thuisuniversiteit om de uit te zenden studenten zo goed mogelijk voorbereid aan hun studieperiode in het buitenland te laten beginnen. Opdat de studenten een optimaal rendement uit hun buitenlands verblijf halen, is uiteraard in de eerste plaats nodig, dat zij travel survival kits voor rechtsvergelijkers in hun rugzak hebben. Alvorens op reis te gaan moeten zij reeds goede kennis over het eigen rechtssstelsel hebben, waartegen ze de nieuw te verwerven kennis kunnen afzetten. Voorts dient verzekerd te zijn, dat de talenkennis van de studenten op een goed niveau is. En ook moeten deze studenten al enig inzicht hebben in de voetangels en klemmen op het gebied van de rechtsvergelijking, alsmede een zekere inleidende kennis over de plaats van het te bestuderen rechtssstelsel tussen andere rechtssstelsels.

Zoëven liet ik het woord 'uitwisselingsprogramma's' vallen. Het verkeer met de partneruniversiteiten is geen eenrichtingsbeweging: er komen ook studenten van buitenlandse zusterfaculteiten naar Nederland.⁴⁰ Juist deze studenten blijken ondermeer belangstelling voor een vak als rechtsvergelijking te hebben. Dit heeft de opmerkelijke consequentie, dat het onderwijs in de rechtsvergelijking voornamelijk door buitenlandse studenten wordt bijgewoond, terwijl de Nederlandse studenten hun rechtsvergelijkend onderwijs bij buitenlandse collegae volgen. Voor de docent rechtsvergelijking is dit overigens bepaald niet onplezierig: zeker bij de zoëven geschetste seminar-opzet kan optima forma rechtsvergelijking worden bedreven. Voor de participerende Nederlandse studenten versterkt de aanwezigheid van hun buitenlandse collegae 'den Duft der großen weiten Welt', als U me toestaat in dit verband een oude Peter Stuyvesant-reclameslogan van de Duitse TV te citeren.

Overigens ben ik van mening, dat aan deze buitenlandse studenten, die als gevolg van een ERASMUS-uitwisseling of binnen een ander kader een gedeelte van hun studie aan een Nederlandse juridische faculteit volgen, in elk geval ook een inleiding in het Nederlandse recht moet worden aangeboden. We mogen deze unieke kans om de bekendheid van het Nederlandse recht in het buitenland iets te vergroten, niet onbenut voorbij laten gaan.⁴¹

39. Het is niet onaardig te vermelden, dat het aantal juridische studenten, dat vanuit Maastricht een aantal maanden aan een buitenlandse partneruniversiteit gaat studeren, niet onaanzienlijk is. In 1988 maakten 22 studenten van deze mogelijkheid gebruik, in 1989 zullen dit er circa 45 zijn. Als de huidige tendens zich voortzet, zullen in 1992 105 studenten in uitwisselingsprogramma's participeren.

40. In Maastricht volgden in 1988 16 buitenlandse juridische studenten op deze basis enige tijd onderwijs, in 1989 zullen dit er circa 25 zijn, terwijl dit aantal naar verwachting in 1990 tot 35 zal groeien.

41. Het Nederlandse recht is voor buitenlandse juristen tamelijk ontoegankelijk. Dit ligt —

Tot nog toe sprak ik over speciale programma's, waarin rechtsvergelijkend onderwijs wordt gegeven. De vraag moet echter worden gesteld, of de internationalisering van de maatschappij en van het recht niet met zich mee behoort te brengen, dat het gehele juridische onderwijs in rechtsvergelijkend perspectief moet worden gegeven. Moet niet tenminste de stof van het eindoctoraalonderwijs⁴² telkens een vergelijking zijn van de oplossingen van het eigen rechtssysteem met die van andere rechtssystemen? Bij de beantwoording van deze – retorisch bedoelde – vraag wil ik me aansluiten bij het standpunt van Zweigert/Kötz⁴³: 'die Ergebnisse der rechtsvergleichenden Forschung müssen in den nationalen Rechtsunterricht integriert werden. Das heißt: das konkrete Problem wird zunächst an den aktuellen Lösungen der bedeutenden Rechtsordnungen in seiner Fülle sichtbar gemacht; es folgen kritisch wägende Überlegungen, welche Lösung für unsere eigene Gesellschaft hic et nunc die beste ist. So erhält die aktuell im nationalen Recht herrschende Lösung ihr volles Profil, und nur so wird der Sinn für Reform und Verbesserung des Rechts geschärft und in die Verantwortung gestellt . . . Das bedeutet schließlich, daß die 'nationalen' Lehrbücher auf rechtsvergleichendem Hintergrund neu geschrieben werden und daß auf längere Sicht alle Rechtslehrer die vergleichende Methode beherrschen müssen, um sich die notwendigen Informationen aus eigener Kraft zu beschaffen.'⁴⁴

Bijzondere vermelding verdient in dit verband een programma, dat door de Juridische Faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg wordt ontwikkeld in samenwerking met de Universiteit Lancaster⁴⁵: European Legal Studies

→ onder meer ook aan het feit, dat er geen bibliografie van vreemdtalige publikaties over het Nederlands recht bestaat. Het ligt evenwel in mijn voornemen om in het kader van het Maastrichtse project Recht en Linguïstiek een infotheek 'Dutch law in foreign languages' te creëren. Vgl. over het nut van kennis van het Nederlandse (privaat)recht voor buitenlanders: G.J.W. Steenhoff, Naar een Europees privaatrecht, in: J.B.J.M. ten Berge e.a. (red.), Recht als norm en als aspiratie, Nijmegen 1986, blz. 98-100.

42. Vermelding verdient ook de opmerking van R. W. Jagtenberg, AAc 1989, blz. 512, dat niet valt in te zien 'waarom bijvoorbeeld in de propaedeuse niet ook meteen naar ander recht dan geldend Nederlands recht gekeken zou kunnen worden. In feite wordt dit reeds jaren gedaan, namelijk bij het onderwijs in het Romeins recht.'

43. Zweigert/Kötz I, blz. 25.

44. Zie ook E. H. Hondius, Van Nederlands recht naar recht in het algemeen, NJB 1985, 1343; zo eveneens C. Flinterman, Europa 1992, Nederlands recht en juridisch onderwijs, Publiek Domein 1988, blz. 85, 86. Vgl. voorts Kropholler, EPIL, vol. 10, blz. 54, 55: 'Because of its significance comparative law should not only be offered in special classes for the interested, but the results of comparative legal research should also be an integral part of the material presented in regular courses dealing with individual branches of law.'

45. Van de Universiteit van Trento (Italië) is een intentieverklaring ontvangen, waarin wordt gesteld dat zij aan het ELS-curriculum wil deelnemen. Voorts participeert ook de Universiteit van Trier (BRD), zij het dat deze universiteit vooralsnog wel studenten zal ontvangen, maar niet zelf studenten zal uitzenden. Een actieve participatie van een Duitse universiteit stuit momenteel nog op grote moeilijkheden vanwege het feit, dat een aspirant-jurist →

(ELS).⁴⁶ Na tweeëneenhalf jaar aan de eigen faculteit te hebben gestudeerd, wordt de student die het ELS-programma volgt gedurende anderhalf jaar met rechtsvergelijkend opgezette 'blokken' geconfronteerd. Een half jaar volgt de student ELS-blokken in zijn eigen faculteit, maar in deze blokken participeren tevens buitenlandse ELS-studenten. De beide andere ELS-periodes worden gevolgd aan in ELS samenwerkende buitenlandse faculteiten. Blokken die momenteel in samenwerking door docenten van de participerende faculteiten worden ontwikkeld zijn: Company, Trust, International Trade, alsmede Media. Elke faculteit geeft de daar te doceren vakken in haar eigen (rechts)taal. Gedurende de eerste tweeëneenhalf jaar worden de ELS-studenten aan hun thuisfaculteit speciale cursussen aangeboden, die ten doel hebben hen de voor het volgen van vreemdtalig onderwijs in het einddoctoraal benodigde taalkennis en taalvaardigheid bij te brengen. Deze cursussen besteden speciale aandacht aan juridische terminologie. Indien een Nederlands student het ELS-programma met succes heeft gevolgd, verwerft hij de titel Meester in de rechten. Buitenlandse studenten krijgen een corresponderende graad van de uitzendende (eigen) universiteit.⁴⁷ Dit ELS-curriculum is een goed voorbeeld van een poging om de juridische studie te internationaliseren door in de eindfase van de studie rechtsvergelijkend opgezet onderwijs te geven.⁴⁸

Nu het derde millenium van onze jaartelling nadert, past het echter om te vragen, of de tijd langzamerhand niet rijp is voor een principiële herstructurering van de juridische studie.⁴⁹ De rechtenstudie is in Nederland – en

— zijn academische studie in Duitsland moet afsluiten door een staatsexamen. Een langdurig verblijf aan een buitenlandse juridische faculteit wordt daarom door veel studenten niet als adequate voorbereiding voor dat examen gezien. Opmerkelijk is in dit verband een recente uitspraak van de Hessische Staatsminister Karl-Heinz Koch, Die Juristenausbildung braucht neue Wege, Zeitschrift für Rechtspolitik 1989, blz. 283. Naar aanleiding van de vraag, of het staatsexamen moet blijven bestaan, merkt hij op: 'Wäre es nicht vielleicht unter dem größeren Horizont Europas an der Zeit, diesen etwas provinziell wirkenden Schirm doch einmal zuzuklappen?'. Zie verder Heinhard Steiger, Deutsche Juristenausbildung und das Jahr 1992, Zeitschrift für Rechtspolitik 1989, blz. 283-287. Vgl. ook reeds Großfeld, Macht und Ohnmacht, blz. 16, 17.

46. Zie over het ELS-programma uitvoerig: A.J. Alvarez, European Legal Studies, Een internationaal studieprogramma, Onderzoek van onderwijs 1989, blz. 39-41.

47. Zo zullen Engelse studenten de graad Bachelor of European Legal Studies (B.E.L.S.) verwerven.

48. Interessant is ook, dat King's College in London en Paris I reeds meer dan tien jaren een gemeenschappelijk curriculum hebben ontwikkeld. Studenten volgen achtereenvolgens twee jaren in Engeland cursussen in common law en bestuderen daarna twee jaren in Frankrijk Frans recht. Zij groeien derhalve in twee juridische culturen op en verwerven ook twee titels (LL.B. in Londen en de Maîtrise in Parijs). Vgl. André Tunc, L'enseignement du droit comparé, RIDC 1988, blz. 706, alsmede Xavier Blanc-Jouvan, Réflexions sur l'enseignement du droit comparé, RIDC 1988, blz. 758, 759.

49. Vgl. Karl H. Neumayer, Rechtsvergleichung als Unterrichtsfach, Festschrift für Konrad Zweigert, Tübingen 1981, blz. 505: 'Juristen, welche gegenwärtig an den Universitäten ihre Ausbildung erfahren, werden ihre Berufstätigkeit hauptsächlich im 21. Jahrhundert —

hetzelfde geldt voor tenminste de andere Europese staten – buitengewoon nationaal-gericht. Het verwerven van kennis en vaardigheden met betrekking tot het eigen nationale rechtssysteem staat voorop; de plaats van vakken als Europees recht en rechtsvergelijking is marginaal, hoewel deze vakken gedurende de laatste decennia wel in de diverse curricula territorium winnen. Door dit 'provincialistische' karakter⁵⁰ van de rechtenstudie is ook de feitelijke waarde van de zo verworven juridische titels, graden en andere beroepsqualificaties in de meest letterlijke zin van het woord begrensd. De erkenning van deze kwalificaties blijkt in het buitenland aanzienlijke moeilijkheden op te leveren.⁵¹ Vroeger was dit anders. Tot de negentiende eeuw was het heel gewoon, dat juristen van het ene land naar het andere trokken om aan daar gevestigde universiteiten rechten te studeren. Dit blijkt, indien we de curricula vitae van bekende juristen of de alba studiosorum van universiteiten bestuderen.⁵² In het universitaire onderwijs stond destijds niet de nationale regelgeving centraal maar het gerecipieerde Romeinse recht, dat – in elk geval in geheel continentaal Europa – als 'ius commune' werd ervaren. De codificaties die sinds het eind van de achttiende eeuw zijn gerealiseerd hebben daaraan een einde gemaakt.⁵³ Sinds nagenoeg twee eeuwen zijn juristen navelstaanders geworden, die slechts over de grenzen kijken indien het werkelijk niet anders kan. De rechtswetenschap werd tot nationale wetenschap.⁵⁴

→ ausüben. Bevor sie ihre Altersgrenze erreichen, wird das positive Recht, in dem sie einst unterwiesen wurden, sich in großen Teilen in die Rechtsgeschichte verabschiedet haben. Sie werden daher genötigt sein, sich immer wieder der Erneuerung des Rechtsstoffes anzupassen. Dies wird ihnen eine solide Rechtskultur und jene Flexibilität des Rechtsdenkens abverlangen, für deren Vermittlung die Rechtsvergleichung unentbehrlich ist.'

50. Deze term ontleen ik aan Sauveplanne, preadvies, blz. 3, die over 'rechtsprovincialisme' spreekt. Vergelijk ook de uitspraak van André Tunc ... die de rechtsvergelijking als een 'sortir du néolithique' ziet of de uitspraak van Schwarz Liebermann von Wahlendorf, blz. 222: 'Le droit comparé ... a pour tâche d'assurer que 'les théologiens du droit' ne soient pas victimes d'une 'esprit de chapelle'.'

51. Daarover H. Schneider, Een klein stapje in de richting van echte 'Europese' juristen?, AAe 1989, blz. 368-374.

52. Vgl. René David, Practiciens du droit et droit comparé, in: Konflikt und Ordnung, Festschrift für Murad Ferid zum 70. Geburtstag, München 1978, blz. 451, 452; Zwalve, blz. 13 en 16.

53. Zie daarover onder meer J.E. Spruit, Romeins recht, Terugblik en uitzicht, Nieuwenhof-lezing I, Deventer 1988, blz. 9-11. Ook het feit dat het Latijn zijn functie als 'lingua franca' voor juristen verloor, speelde een rol bij de ondergang van een 'Europese' rechtswetenschap. De gedachte van een 'ius commune' is voorts nadelig beïnvloed door een veel geciteerde uitspraak van Montesquieu, Esprit des lois, Amsterdam/Leipzig 1769, boek 1, hoofdstuk 3: 'Les lois politiques et civiles de chaque nation ... doivent être tellement propres au peuple pour lequel elles sont faites, que c'est un grand hazard si celles d'une nation peuvent convenir à une autre.'

54. Vgl. reeds de woorden van Rudolf von Ihering, Geist des römischen Rechts, deel 1, 10de druk, Aalen 1968, blz. 15: 'Die Rechtswissenschaft ist zur Landesjurisprudenz degradiert, die wissenschaftlichen Grenzen fallen in der Jurisprudenz mit den politischen zusammen. Eine demütigende, unwürdige Form für eine Wissenschaft.' Daarover Großfeld, Macht und Ohnmacht, blz. 15 met verdere literatuurverwijzingen.

In den vreemde rechten studeren werd een bezigheid voor extravagante geesten en politieke vluchtelingen.⁵⁵ Deze situatie is – nu we op de drempel van de eenentwintigste eeuw staan – onhoudbaar, zeker in een Europa waar we een toenemende economische, sociale en politieke integratie van de diverse nationale staten kunnen constateren.⁵⁶ Het is noodzakelijk, dat we – tenminste bij de juristen binnen de Europese Gemeenschap – opnieuw een gevoel van een 'ius commune' scheppen.⁵⁷ In de eerste jaren van een rechtenstudie in n'importe welke lidstaat van de Europese Gemeenschap zou aandacht moeten worden besteed aan datgene, wat de rechtssystemen van de diverse staten gemeen hebben.⁵⁸ Beginnende studenten dienen behalve met vakken als rechtsgeschiedenis, metajuridica, economie en dergelijke kennis te maken met het Europese institutionele recht, Europees privaatrecht, Europees staatsrecht, Europees administratief recht en Europees strafrecht.⁵⁹ Bij deze laatstgenoemde vakken dienen de gemeenschappelijke grondslagen van het recht van de lidstaten van de EG centraal te staan en niet meer de nationale particularismen. Een dergelijke aanpak van het rechtenonderwijs zal de communicatiebasis tussen de in de diverse lidstaten opgeleide juristen aanzienlijk verbreden en de juristenmobiliteit – zowel tijdens als na de studie – vergroten. Bovendien zal het feit, dat de juridische opleiding zich iets distantieert van de details van de nationale rechtssystemen juridische kennis opleveren, die minder sterk door één pennestreek van de wetgever veroudert.⁶⁰

55. Men denke bijvoorbeeld aan de vele Duitse juristen van Joodse origine die vanaf 1933 hun toevlucht in met name Anglo-Amerikaanse landen hebben gevonden.

56. Vgl. ook Meinhard Hilf, blz. 48: 'The more the European States cooperate and become interdependent on each other, the more common solutions to commonly experienced problems must be found . . . A comparative approach is essential for the effective implementation of Community law within the member States and thus for the development of a law which is felt to be a *jus commune* throughout the Community', alsmede Clive Schmitthoff, Die künftigen Aufgaben der Rechtsvergleichung, JZ 1978, blz. 498, 499: 'Wir brauchen eine völlige Umstellung der allgemeinen juristischen Ausbildung, die die Dimension der EWG und darüberhinaus der Welt im ganzen einbeziehen muß.' In deze zin ook: Heinhard Steiger, Deutsche Juristenausbildung und das Jahr 1992, Zeitschrift für Rechtspolitik 1989, blz. 284. Zie ook de recente nota 'Onderwijs en Wetenschappen en de Europese interne markt' (Kamerstuk 21 217, d.d. 14 juli 1989).

57. Vgl. ook R.W. Jagtenberg, AAe 1989, blz. 512, die betoogt dat 'het Europese integratieproces praktijkjuristen nodig maakt die minder 'Neerlandocentrisch' zijn opgeleid dan tot dusverre aan Nederlandse universiteiten wellicht gebruikelijk was.'

58. Om in de terminologie van Zwolve, blz. 9 te spreken: het is nodig om juist de essentialia, die de Europese rechtsstelsels verbinden, te benadrukken en aan de accidentalia, die de verschillen tussen de stelsels bewerkstelligen, minder aandacht te besteden. Vgl. J.H.M. van Erp, Europees privaatrecht in ontwikkeling, in: A.A. Franken e.a. (red.), Themis en Europa, Zwolle 1989, blz. 67; G.J.W. Steenhoff, Naar een Europees privaatrecht, in: J.B.J.M. ten Berge e.a. (red.), Recht als norm en als aspiratie, Nijmegen 1986, blz. 101.

59. Vgl. Cees Flinterman, Publiek Domein 1988, blz. 86 die voorstelt om in elke lidstaat van de EG vooralsnog één 'Faculté de droit européen' te scheppen, waar wordt opgeleid tot 'meester' in het Europese recht op basis van een studieprogramma, waarin het 'klassieke' Europese recht en de rechtsvergelijking centraal staan.

60. Ein Strich des Gesetzgebers und ganze Bibliotheken werden zur Makulatur.

Graag wil ik op deze plaats nog enkele nadere opmerkingen maken over dit onderwijs, dat zich op de gemeenschappelijke grondslagen van het recht van de lidstaten baseert. Met deze gemeenschappelijke grondslagen bedoel ik de 'common core': datgene wat de diverse rechtssystemen gemeen hebben.⁶¹ Deze 'common core' bestaat uit diverse componenten. In de eerste plaats denken men aan de vele beginselen en regelingen, die de systemen gemeenschappelijk hebben, daar ze zijn voortgekomen uit dezelfde historische wortels, met name uit datgene wat vroeger als 'ius commune' werd ervaren.⁶² Maar er is intussen meer: door internationale verdragen, maar vooral door EG-verordeningen en richtlijnen zijn aanzienlijke gedeelten van het recht der lidstaten van de EG geuniformeerd, althans geharmoniseerd: we kunnen hier een *ius commune* nieuwe stijl signaleren.⁶³ En vergeten we voorts niet de harmoniserende invloed van de rechtspraak van het Europese Hof van de Rechten van de Mens bij de interpretatie van de Europese Conventie van de Rechten van de Mens: werd de Marckx-beslissing van dit Hof niet door Sir Gerald Fitzmaurice als 'a whole code of family law' betiteld?⁶⁴

Er is – dunkt me – voldoende 'ius commune' aanwezig om het curriculum van een juridische opleiding te vullen. Een essentiële vraag is evenwel door middel van welk materiaal studenten met dit gemene recht kennis kunnen maken. Het is noodzakelijk om nieuwe leerboeken te ontwikkelen, waarin de

61. In dit onderwijs betreffende de gemeenschappelijke grondslagen (common core) der Europese rechtssystemen zou wat Rodolfo Sacco als circulatie van doctrinaire en jurisprudentiële modellen typeert een belangrijke rol kunnen spelen (Rodolfo Sacco, *Droit commun et composantes du droit*, in: Cappelletti, *Common perspectives*, blz. 95-109).

62. Vgl. Helmut Coing, *European common law: historical foundations*, in: Cappelletti, blz. 31-44. Gewezen zij in dit verband op de opmerkelijke postdoctorale, tweejarige 'Scuola di specializzazione in comparazione giuridica su base romanistica' onder leiding van Prof. Giovanni Pugliese aan de Università di Roma 'La Sapienza'. Vgl. tevens de opmerkingen van Zwolve, blz. 10-20 over het Romeinse recht als tertium comparationis bij de vergelijking van het privaatrecht van de Europese staten. De herstructurering van de rechtenstudie op de hier voorgestane wijze werpt nieuw licht op de positie van het Romeinse recht. Daarover J.E. Spruit, *Romeins recht, Terugblik en uitzicht*, Nieuwenhoflezing I, Deventer 1988, blz. 26, 27: 'in het gestage proces van het terugdringen van het belang van de nationale grenzen, het afbreken van muren en andere obstakels die de tot de Europese gemeenschap behorende landen gescheiden houden, landen waarin in een nog niet zo ver achter ons liggend verleden het Romeinse recht het praktisch *ius commune* bij uitstek was, zou door middel van een qua omvang beheerste maar in kwaliteit volwaardige confrontatie met het Romeinse recht aan de Europese jeunesse dorée besef en inzicht kunnen worden bijgebracht omtrent hetgeen ons aan overgeërfd rechtsgoed, nationale grenzen ten spijt, verbonden houdt. Het biedt bij uitstek mogelijkheden tal van gemeenschappelijke normen en waarden in onze westerse rechtscultuur in een vroeg stadium van de studie te accentueren.'

63. Geattendeerd zij verder ook op bijvoorbeeld het Weense Verdragenverdrag van 23 mei 1969 (Trbl. 1972, 51), waarin zich gemene grondslagen van verbintenissenrecht manifesteren.

64. Registry of the Court Council of Europe, Strasbourg 1979, Marckx Case (Judgment of 13 June 1979), Dissenting opinion of judge Sir Gerald Fitzmaurice, blz. 45.

common core van de nationale rechtssystemen centraal staat. Over de opzet van deze nieuw te ontwikkelen leerboeken wil ik Kötz⁶⁵ aan het woord laten:

‘Dabei käme es entscheidend darauf an, die Materie von vornherein unter einem europäischen Blickwinkel darzustellen. Es darf also nicht von einer bestimmten nationalen Systematik ausgegangen, es darf nicht ein bestimmter nationaler Leserkreis angesprochen und es darf nicht in erster Linie die Absicht verfolgt werden, auf diese Weise zur Verbesserung eines bestimmten nationalen Rechts beizutragen. Ein solches Lehrbuch müßte vielmehr von Anfang an einen Standpunkt jenseits der nationalen Rechtsordnungen einnehmen, und es müßte, soweit nötig sein eigenes System und seine eigenen Begriffe entwickeln. Dies ist sicherlich eine schwierige Aufgabe, aber die rechtsvergleichende Forschung hat inzwischen einen Stand erreicht, der mich zu der Hoffnung ermutigt, daß diese Aufgabe nicht unlösbar ist.’⁶⁶

We kunnen Kötz slechts bijvallen, waar hij stelt, dat het schrijven van dergelijke leerboeken moeilijk is. Belangrijk voorwerk is op menig gebied echter al verricht. Wat het privaatrecht betreft⁶⁷ zij gewezen op het tweede deel van het magistrale werk van Zweigert en Kötz, ‘Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts’⁶⁸, waarin algemene privaatrechtelijke leerstukken rechtsvergelijkend in kaart worden gebracht.⁶⁹ De aandacht zij voorts gevestigd op het onlangs verschenen tweede deel van ‘Europäisches Privatrecht’ van Coing, waarin het continentaal-Europese privaatrecht tussen 1800 en 1914 wordt geschetst.⁷⁰ Beide werken

65. Neue Aufgaben der Rechtsvergleichung, Juristische Blätter 1982, blz. 362; zie eveneens Kötz, Gemeineuropäisches Zivilrecht, Festschrift für Konrad Zweigert, Tübingen 1981, blz. 498-500; zo ook Jan Kropholler, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 1986, blz. 155, 156; G.J.W. Steenhoff, Naar een Europees privaatrecht, in: J.B.J.M. ten Berge e.a. (red.), Recht als norm en als aspiratie, Nijmegen 1986, blz. 90.

66. Vgl. over ervaringen met het ontwikkelen van een rechtsvergelijkend-autonome systematiek en dit rechtsbegrippen bij het opzetten van de International Encyclopedia of Comparative Law: Ulrich Dröbnig, Methodenfragen der Rechtsvergleichung, Ius Privatum Gentium (Festschrift für Max Rheinstein) I, Tübingen 1969, blz. 228-233.

67. Voor het publiekrecht kunnen belangrijke bouwstenen worden ontleend aan T. Koopmans boek over ‘Vergelijkend publiekrecht’ (Deventer 1986). Wat het bestuursrecht betreft geven onder meer enkele recente publikaties uit Tilburg goede hoop op een rechtsvergelijkende aanpak van het administratieve recht (bijvoorbeeld J.P. de Jong, Bestuursrecht van vreemde herkomst, Zwolle 1988; A.J.C. de Moor, Algemene beginselen van behoorlijk bestuur en buitenlandse equivalenten, Zwolle 1987; A.K. Koekkoek, Administrative law and the constitution in Ireland and the Netherlands, Preadvies Nederlandse Vereniging voor rechtsvergelijking, Nr. 38, Deventer 1987). Strafrechtelijke auteurs zouden te rade kunnen gaan bij de rechtsvergelijkende monografieën van het Freiburger Max Planckinstitut für ausländisches und internationales Strafrecht en bij een werk als ‘Rethinking Criminal Law’ van de hand van George Fletcher (Boston/Toronto 1978).

68. Band II: Institutionen, tweede druk, Tübingen 1984.

69. Uit dit werk blijkt ook duidelijk, dat ook de continentaal-Europese en Anglo-amerikaanse systemen een duidelijke common core hebben.

70. Helmut Coing, Europäisches Privatrecht, Band II, 19. Jahrhundert, Überblick über die Entwicklung des Privatrechts in den ehemals gemeinrechtlichen Ländern, München 1989.

bevatten belangrijke grondstoffen voor auteurs van een leerboek over Europees privaatrecht. Verdere bouwstenen zouden auteurs kunnen ontleenen aan 'restatements' van Europees recht naar Amerikaans model⁷¹, waarin op rechtsvergelijkende basis 'Europese' regels en beginselen worden ontwikkeld en toegelicht.⁷²

De rechtsvergelijkende opleiding van Europese aspirant-juristen zou circa tweeënehalf jaar mogen duren. Daarna stel ik mij een kopstudie voor, die deze personen in staat stelt zich hetzij in te werken in het lokale recht of zich op een andere wijze te specialiseren. Deze kopstudie dient nauw aan te sluiten bij de reeds gevolgde algemene opleiding.⁷³ Het hier beschreven model heeft het evidente voordeel, dat een jurist die reeds een vierjarige juridische opleiding in een lidstaat van de EG heeft gevolgd, door een anderhalfjarige vervolgopleiding in een andere lidstaat zich ook daar voor het juridische praktijkleven zou kunnen kwalificeren.⁷⁴

71. Zie over de wenselijkheid van zulke restatements: Kötzt, *Juristische Blätter* 1982, blz. 362, alsmede Kötzt, *Festschrift für Zweigert*, blz. 495-498. Vgl. ook J.H.M. van Erp, *Europees privaatrecht in ontwikkeling*, in: A.A. Franken e.a. (red.), *Themis en Europa*, Zwolle 1989, blz. 61, 62; G.J.W. Steenhoff, *Naar een Europees privaatrecht*, in: J.B.J.M. ten Berge e.a. (red.), *Recht als norm en als aspiratie*, Nijmegen 1986, blz. 87, 88.
72. Zie op dit gebied de opmerkelijke activiteiten van de Commissie Europees Contractenrecht, die reeds de eerste concepten over regels betreffende nakoming van verbintenissen en de gevolgen van niet nakomen heeft opgesteld, waarover Ole Lando, *European Contract Law*, *AJCL* 1983, blz. 653-659. Deze auteur beschrijft de opzet van deze Europese 'restatements' als volgt: 'As in a statute each rule or principle is stated as an article. As in the American Restatements it is accompanied by a comment stating the reasons for the rule, its purpose, operation, and relationship to other rules. The operation of the rule is also explained by the use of illustrations. In a note to the rule its background and source are mentioned, be it the common core of the legal systems of the Member States, one or several of the existing laws of the States, an international convention, the American Uniform Commercial Code, or some other source.' Zie verder Kröpholler, *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* 1986, blz. 155, 156; Ole Lando, *A contract law for Europe*, *International Business Lawyer* 1985, blz. 17-21.
73. In deze context dient ook te worden gewezen op de rechtsvergelijkende opzet van curriculum van de juridische faculteit te Trento, een ERASMUS-partner van Maastricht. Hierover wil ik Rodolfo Sacco, *Enseignement de droit comparé*, *RIDC* 1988, blz. 726 aan het woord laten: 'La faculté qui se distingue de toutes les autres est la Faculté de Trento. Là, la philosophie qui a présidé à l'élaboration du plan d'études est celle-ci: que l'on peut faire précéder l'étude de droit comparé, et faire suivre l'étude du droit local ... A Trento, chaque enseignement est donné sur deux bases, sur la base du droit comparé, et sur la base municipale. L'étudiant est laissé libre de choisir plutôt des matières de droit municipal ou plutôt l'étude de droit comparé. Malgré cette liberté, les systèmes sont matière obligatoire pour tous les étudiants de première année. L'examen sur les systèmes est un examen cardinal.'
74. Bij het ontwikkelen van juridische curricula die abstraheren van het recht van een bepaalde rechtsorde is het nuttig om kennis te nemen van de ervaring in de Verenigde Staten: L.M. Friedman/G. Teubner, *Legal education and legal integration: European hopes and American Experience*, in: M. Cappelletti, *Integration through law*, vol. 1 (Methods, tools and integration), book 3 (Forces and potential for a European identity), Berlin 1986, blz. 345-380. Op deze publikatie wijst ook R.W. Jagtenberg, *AAE* 1989, blz. 513. Zie ook —

Na de zoëven gemaakte opmerkingen over onderwijs in de rechtsvergelijking, wil ik thans stilstaan bij onderzoek met betrekking tot de rechtsvergelijking en bij het rechtsvergelijkende onderzoek zelf. Ik gaf reeds aan, dat de theorie van de rechtsvergelijking nog steeds een tamelijk onderontwikkeld gebied is; weliswaar bestaan er nogal wat publikaties waarin bepaalde theoretische kwesties worden besproken, maar over vele vragen is een communis opinio nog ver te zoeken.⁷⁵ Het nadenken over deze theoretische vragen behoort tot het onderzoeksgebied van een ordinarius in de rechtsvergelijking. Een van de meest interessante kwesties met betrekking tot deze theorie van de rechtsvergelijking⁷⁶ vind ik persoonlijk – het zal U niet verbazen – de problematiek van het vertalen van juridische teksten. Deze problematiek vormt een van de centrale problemen van de rechtsvergelijking. Indien men immers over een bepaald onderwerp bijvoorbeeld het Nederlandse recht wil vergelijken met het Duitse en Franse recht en het resultaat van zijn bevindingen in het Nederlands wil publiceren, dan zal men de inhoud van de desbetreffende regelingen uit de beide buitenlandse rechtssystemen (vergaand)⁷⁷ in de Nederlandse juridische terminologie moeten weergeven. Dit kan onder omstandigheden uitermate moeilijk zijn. Bestudering van dit kernprobleem van de rechtsvergelijking is van groot belang om goede adviezen te kunnen geven aan diegenen, die rechtsvergelijkende publikaties voorbereiden. Het resultaat van dit onderzoek is trouwens ook van belang voor diegenen die niet rechtsvergelijkend werken, maar – bij het afronden van een dissertatie – wel met de verplichting van een vreemdtalige samenvatting van hun onderzoek worden geconfronteerd.⁷⁸ Te weinig wordt door juristen beseft, dat het nakomen van deze verplichting rechtsvergelijkend onderzoek naar de te hanteren terminologie impliceert. Vele samenvattingen blijken terminologisch onzuiver te zijn en nog meer samenvattingen schieten dermate langs de Empfängerhorizont heen, dat de kosten en moeite voor een dergelijke samenvatting ook hadden kunnen worden bespaard. In goede vreemdtalige samenvattingen bij proefschriften ligt trouwens een schat van rechtsvergelijkende terminologische ervaring verborgen, die tot nog toe niet systema-

→ Flinterman, *Publiek Domein* 1988, blz. 86; Hondius, *NJB*, blz. 1343. Vgl. over het functioneren van Amerikaanse juristen buiten de VS de volgende publikaties: Kelley Charles Crabb, *Providing legal services in foreign countries: making room for the American attorney*, *Columbia Law Review* 1983, blz. 1767-1823; Roger J. Goebel, *Professional qualification and educational requirements for law practice in a foreign country: bridging the cultural gap*, *Tulane law review* 1989, blz. 443-523.

75. Zo ook Kokkini-Iatridou, blz. 3-7.

76. Die onder meer door Kokkini-Iatridou, blz. 8, 9 m.i. terecht als zelfstandige deeldiscipline wordt beschouwd. Anders Zwalve, blz. 6, 7.

77. Soms zal voor een niet-vertalen van gevonden begrippen moeten worden gekozen. Daarover G.R. de Groot, in: Kokkini-Iatridou, blz. 96, 97.

78. Zo bijvoorbeeld art. 30 lid 2 van het promotiereglement van de Rijksuniversiteit Limburg. Weliswaar kan men dit karwei aan anderen uitbesteden, maar het verdient sterke aanbeveling zelf tenminste wat de terminologie betreft te assisteren.

tisch is opgedolven. Toegegeven zij, dat met het delven van deze schat uiteraard veel menskracht gemoeid is.

Bij uitstek is onderzoek naar de problematiek van het vertalen van juridische terminologie echter van belang voor personen, die in hun dagelijks werk worden geconfronteerd met de noodzaak juridische informatie over een rechtsstelsel weer te geven in een andere taal dan de aan dat rechtsstelsel gerelateerde rechtstaal. Ik denk daarbij in de eerste plaats aan juridische vertalers, maar ook de bij het grensoverschrijdende juridisch verkeer betrokken juristen moeten dikwijls op deze wijze vertalen.⁷⁹ De bestudering van deze op de theorie van de rechtsvergelijking betrekking hebbende vraagstelling is derhalve bepaald niet slechts van theoretisch belang, maar heeft vooral ook een niet te onderschatten praktische dimensie. Het is verbazingwekkend, dat op dit gebied dat nauw samenhangt met de vraag of een thesaurus van comparatieve begrippen kan worden ontwikkeld en hoe een dergelijke thesaurus optimaal kan worden gerealiseerd, nauwelijks research is verricht.⁸⁰ Met betrekking tot deze problematiek is het onderzoeksklimaat in Maastricht buitengewoon gunstig door de aanwezigheid van de Rijkshoogeschool, Opleiding tot Tolk/Vertaler. Het bedoelde onderzoek zal de theoretische basis van de reeds vermelde cursussen Recht en Linguïstiek versterken. U mag derhalve in de naaste toekomst hier in Maastricht research op dit gebied verwachten. In elk geval zal ik zelf op dit gebied actief zijn. Bovendien is al een eerste promovendus begonnen aan een dissertatie op dit terrein.⁸¹ Een eerste schaap is dus al op de dam; er zal naar ik hoop en verwacht nog een hele kudde volgen, die behouden de andere zijde van de dam, die naar deze aula leidt, zal bereiken. Ik zal mijn best doen om – wellicht geassisteerd door enkele collegae – als een goede herdershond voor deze kudde op te treden.

Behalve het onderzoek op het gebied van de theorie van de rechtsvergelijking

79. Vgl. Henry de Vries, *The international legal profession*, International Lawyer 1987, blz. 851: 'The law professional in international transactions is primarily an interpreter, a channel for communication between and among formally organized legal systems with differing national histories and experiences, traditions, institutions and customs.'

80. Zie Kokkini-Iatridou, blz. 90-93. Deze te ontwikkelen rechtsvergelijkende thesaurus hangt m.i. nauw samen met het voorstel van Wolfgang Mincke, *Eine vergleichende Rechtswissenschaft*, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 1984, blz. 328 om een specifieke taal te ontwikkelen waarin rechtssystemen kunnen worden beschreven. De comparatieve begrippen zijn vermoedelijk ook identiek met het begrippenapparaat, dat Kötz nodig acht voor de beschrijving van niet aan de terminologie en systematiek van nationale rechtsstelsels gebonden rechtsvergelijkende beschouwingen, waarover hier boven op blz. 18, alsmede voetnoot 66.

81. Het desbetreffende dissertatieonderzoek betreft de problematiek van het vertalen van juridische teksten in het algemeen. Overigens ligt het in het voornemen om in december 1990 een symposium te organiseren over de problematiek van het vertalen van juridische terminologie. De tijdens dat symposium te presenteren papers zullen begin 1991 bij Kluwer, Deventer verschijnen onder de titel 'Recht en vertalen II'.

is er natuurlijk het rechtsvergelijkende onderzoek zelf. Dit onderzoek neemt tegenwoordig een belangrijke plaats in bij het rechtswetenschappelijke onderzoek. Vele studies op het gebied van burgerlijk recht, strafrecht, staats- en administratief recht etc. hebben zo'n rechtsvergelijkende dimensie.⁸² Kennelijk zijn vele onderzoekers van mening, dat het minder zinvol is te proberen nieuwe ideeën op hun vakgebied te ontwikkelen, zonder kennis te nemen van ontwikkelingen en opvattingen in het buitenland.⁸³

Steeds minder Nederlandse juristen kiezen voor een academisch kluzenaarschap in de grot van het eigen rechtsstelsel.⁸⁴ Uiteraard kan zo'n kluzenaar door intensieve studie en meditatie tot belangwekkende inzichten komen, maar mij zou telkens – als ik me even probeer in te leven in die kluzenaar – het angstige gevoel bekruipen dat iemand buiten de grot misschien reeds lang diezelfde goede inzichten of zelfs nog betere heeft gehad. En zou ik dat achteraf ontdekken dan zou ik mijn meditatief geploeg en gezwoeg als verspilde tijd beschouwen. We moeten ons trouwens afvragen, of er zuiver objectief bekeken, niet ook daadwerkelijk sprake is van verspilde tijd, als men zich aftoet over problemen en daarvoor oplossingen vindt die door anderen reeds lang zijn aangedragen. Niet slechts van uit het perspectief van een bepaald persoon kan dan sprake zijn van verspilling van energie, ook vanuit het perspectief van de maatschappij is het spijtig als personen onafhankelijk van elkaar – zonder kennis te nemen van elkaars gedachtengang – zich buigen over dezelfde, althans nauw verwante problemen. Een rechtseconomische analyse van de kosten van het naast elkaar bestaan van talloze rechtssystemen, waartussen nauwelijks, althans uitermate slechte commu-

82. Sommige publikaties zijn uitdrukkelijk rechtsvergelijkend van aard, doordat zij aparte hoofdstukken wijden aan de afzonderlijke bestudeerde rechtsstelsels of anderszins systematisch vergelijken. De meeste 'rechtsvergelijkend' getinte werken bevatten echter uitsluitend uitstapjes naar vreemd recht, 'als dit nuttig is om een standpunt te onderstrepen waar in het Nederlands recht nog lacunes bestaan.' (aldus: L. Bier, Aansprakelijkheid voor bedrijfsongevallen en beroepsziekten, Deventer 1988, blz. 13).

83. Op deze plaats zij herinnerd aan woorden uit Zweigert/Kötz, blz. 13: 'Keine Wissenschaft kann es sich leisten, sich allein auf Erkenntnisse zu stützen, die innerhalb ihrer nationalen Grenzen produziert worden sind. Nur die nationalen Rechtswissenschaften haben sich lange mit der 'innernationalen' Diskussion begnügt und betreiben das zu einem guten Teil heute noch. Aus diesem unhaltbar gewordenen Zustand führt die Rechtsvergleichung heraus und damit hinein in eine internationale Rechtswissenschaft.' Vgl. ook de Beleidsnotitie 'Internationalisering van onderwijs en onderzoek' (kamerstuk 20 217, blz. 10): Voor wetenschapsbeoefening geldt dat ze intrinsiek internationaal van karakter is. Onderzoek draagt bij aan de vergroting van het mondiale reservoir aan kennis. Anderzijds is het voor de onderzoeker noodzakelijk alert te zijn op en aansluiting te hebben bij de ontwikkelingen in het internationale kennisreservoir.'

84. Het beeld van de 'grot' ontleen ik aan de titel van een opstel van een bekend Amerikaans rechtsvergelijker van Nederlandse afstamming: Hessel Yntema, Looking out of the caves, Michigan Law Review 1956, blz. 899. De titel van het opstel van Yntema is weer duidelijk ingegeven door de zogenaamde 'Dialogo van de grot' van Plato.

nicatie bestaat, lijkt me – hoe speculatief een dergelijke studie uit de aard der zaak zou moeten zijn – de moeite waard.

Het kiezen voor of tegen de rechtsvergelijking is een kwestie van mentaliteit: kiest men voor de grot of voor de wereld daarbuiten? Wil men zelf het buskruit uitvinden – al is het wellicht ook elders reeds ontdekt – of voelt men zich content indien men van een buitenlandse expeditie teruggekomen de formule van het buskruit in zijn rugzak heeft? Vindt men reizen heerlijk, of beschouwt men reizen als een zich noodzakelijk verplaatsen van plaats A naar plaats B?⁸⁵ Kiest men in het kader van een onderzoek voor een rechtsvergelijkende expeditie, dan is een volgende vraag, hoe uitvoerig deze expeditie zal moeten worden opgezet. Niet steeds zal een reis om de wereld zinvol zijn. We moeten ons een variant op de woorden van de Prediker voor ogen houden: er is geen einde aan het maken van vele reizen en veel doorgaan is een afmatting voor het lichaam.⁸⁶ Uiteraard kan niet worden uitgesloten, dat het rechtssstelsel van Hawaï, Japan of Nieuw-Zeeland voor bepaalde problemen uiterst attractieve oplossingen hebben bedacht. Rechtsvergelijkers in hart en nieren zullen graag hun koffers pakken om zulks te controleren. Maar de kosten van dergelijke excursies moeten tegen de potentiële baten worden afgewogen: we moeten in de gaten houden, dat expedities veel tijd en geld kosten. Tenzij we daarom door de bestudering van literatuur of anderszins redenen hebben om aan te nemen, dat andere rechtssstelsels een bepaalde materie beter hebben uitgewerkt, ligt het voor de hand de rechtsvergelijking in eerste instantie tot naburige landen te beperken.⁸⁷

Voor Nederlandse juristen impliceert dit een vergelijking met het recht van België, Duitsland, Engeland en Frankrijk. Het op deze landen betrekking hebbende materiaal is voor Nederlandse juristen zowel feitelijk als qua taal het meest toegankelijk. Door de juridische literatuur van deze landen te bestuderen, nemen we bovendien indirect ook kennis van ideeën en opvattingen, die zich buiten deze staten ontwikkelen. We weten, dat de Duitse academische literatuur tevens de Zwitserse en Oostenrijkse publikaties redelijk in het oog houdt en door zorgvuldige bestudering van de Engelse literatuur ook de ontwikkelingen in andere common law jurisdicties niet geheel buiten het vizier zullen blijven, mits deze belangwekkend zijn. Rechtsvergelijkende expedities naar het recht van onze burens lijken me derhalve voor vrijwel elk onderzoek voor de hand te liggen, waarbij het overigens van de aard van het onderwerp en de ter beschikking staande tijd

85. Het zal geen toeval zijn, dat de meeste rechtsvergelijkers verwoede reizigers en lezers van reisgidsen en reisverhalen zijn.

86. Vgl. Prediker 12:12.

87. Vgl. ook Kokkini-Iatridou, blz. 138, 139, die er voor waarschuwt rechtsvergelijkend onderzoek al te breed op te zetten.

afhängt, of het zinvol is om ook het common law-systeem van Engeland in het onderzoek te betrekken.

In het kader van de kosten/baten-analyse van de rechtsvergelijking past het om nog kort nader stil te staan bij de kluizenaars in de grot. U hoort mij niet beweren, dat alle kluizenaars uit de grot moeten worden gejaagd. Menige beslissing kan zonder meer worden genomen op basis van de know how, die in de grot is geaccumuleerd. Buitengewoon nuttig is het voorts, dat deze opgehoopte kennis wordt gesystematiseerd en toegankelijk gemaakt. Met name ook degenen die deel uitmaken van rechtsvergelijkende expedities zijn daarbij gebaat, daar zij alvorens de grot te verlaten heel goed moeten hebben bestudeerd, hoe de te onderzoeken problemen in het eigen rechtsstelsel worden opgelost.

Intussen heb ik hier in Maastricht weinig reden tot klagen. Een onlangs in onze faculteit gehouden mini-enquêtetje leerde mij, dat het gros van de Maastrichtse onderzoekers bezig is met een onderzoek dat een rechtsvergelijkende dimensie heeft. Dit feit heeft consequenties voor de taak van degene die aan deze universiteit rechtsvergelijking als primair aandachtsveld heeft. Hij dient bereid te zijn deze onderzoekers – in zeer nauw overleg met hun primaire begeleiders en promotores – te adviseren, indien zij bij hun rechtsvergelijkend onderzoek problemen ontmoeten. Hij dient er ook voor te zorgen, dat er een forum is, waar deze onderzoekers hun ervaringen op het gebied van de rechtsvergelijking kunnen uitwisselen. Iedereen die ervaring heeft met rechtsvergelijkend onderzoek weet immers, dat het dikwijls niet eenvoudig is om zich in te werken in andere rechtsstelsels. Het is daarom uitermate nuttig om van (zowel positieve als negatieve) ervaringen van collegae te leren. Daarom is het goed om enkele werkgroepen te vormen, waarin onderzoekers die rechtsvergelijkend werkzaam zijn hun ervaringen uitwisselen. Het ligt daarbij voor de hand om 'landengroepjes' te vormen.⁸⁸ De bijeenkomsten van deze landengroepen kunnen bovendien een belangrijk element vormen van de onderzoekersopleiding die aio's dienen te hebben, indien zij rechtsvergelijkend onderzoek verrichten. Het komt mij voor, dat ook nog andere maatregelen kunnen worden genomen om onze aio's en andere onderzoekers beter te equiperen voor hun rechtsvergelijkende reis, die zij zullen moeten ondernemen. Allereerst dienen zij kennis te maken met enige van de vraagstukken die tot de theorie van de rechtsvergelijking mogen worden gerekend. Een dergelijke kennismaking zou kunnen geschieden in

88. Ik denk daarbij primair aan werkgroepen voor onderzoekers, die zich bezighouden met onderzoek betreffende België, Bondsrepubliek Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk, respectievelijk de Verenigde Staten, alsmede aan een 'restgroep' voor personen, die o.a. ook het recht van nog andere landen bestuderen. Deze werkgroepen zouden tenminste eenmaal per twee maanden bijeen moeten komen.

een van de landengroepen losstaande werkgroep Rechtsvergelijking. Daarnaast komt het mij voor dat de in het kader van het project Recht en Linguïstiek aangeboden landencursussen voor beginnende onderzoekers een uitstekende introductie kunnen vormen tot de rechtssystemen die zij zullen moeten bestuderen. Om optimaal geschikt te zijn voor jonge onderzoekers zouden deze cursussen nog iets kunnen worden aangepast, maar zulks is geen bezwaar daar het toch al in de bedoeling ligt het cursusaanbod in het kader van het Recht en Linguïstiek-project te verbreden.⁸⁹ Uiteraard ben ik mij ervan bewust, dat dergelijke cursussen niet echt goedkoop zijn. Maar m.i. loont zich een dergelijke investering met het oog op de resultaten van het onderzoek. Het zal U overigens duidelijk zijn, dat ik de bedoelde cursussen ook graag zou zien aangeboden aan de aio's van zusterfaculteiten.

Het is tegenwoordig niet eenvoudig in een Nederlandse bibliotheek rechtsvergelijkend onderzoek te verrichten. Er is gewoonweg te weinig geld om in voldoende mate materiaal met betrekking tot het buitenlands recht aan te schaffen. Uiteraard zou ik nu kunnen stellen, dat derhalve meer geld ter beschikking moet worden gesteld voor de opbouw en instandhouding van juridische collecties. Maar indien ik de baret die ik thans draag voor een andere pet verwissel, die ik buiten deze aula ook zou mogen opzetten, weet ik dat het daarvoor benodigde geld althans hier aan de RL, en m.m. geldt hetzelfde voor onze zusterfaculteiten, niet in voldoende mate aanwezig is. We zullen dus naar andere mogelijkheden moeten zoeken. De belangrijkste mogelijkheid heet 'coördinatie van het aanschaffingsbeleid'. Bijna acht jaar geleden heeft de Groep Juridische Bibliothecarissen door het instellen van een Commissie Collectievorming met het oog op allerlei toen dreigende bezuinigingen getracht een dergelijke coördinatie in het aanschaffingsbeleid ten aanzien van buitenlandse publikaties te stimuleren. Deze coördinatiepoging heeft relatief weinig vruchten afgeworpen.⁹⁰ Het is derhalve nodig om

89. In elk geval zou ook aandacht moeten worden besteed aan bibliografisch onderzoek, alsmede aan parlementaire documentatie in het bijzonder in verband met de behandeling van wetsontwerpen. De cursussen, die mij voor ogen staan zouden idealiter moeten worden afgesloten met een zorgvuldig voorbereide excursie naar het land in kwestie. Deze excursie zou in elk geval moeten omvatten een bezoek aan het parlement, aan de hoogste rechterlijke instanties, aan een of meerdere ministeries, alsmede aan een universiteit. De cursusleiding zou moeten garanderen dat de deelnemende aio's in elk geval aan de te bezoeken universiteit ook gesprekken kunnen voeren met iemand die enig inzicht heeft op het onderwerp, dat hen in de naaste toekomst slapeloze nachten zal bezorgen.

90. Een belangrijk resultaat van de activiteiten van deze commissie is evenwel de CCJP (Centrale Catalogus buitenlandse Juridische Periodieken, waarvan in 1988 een tweede druk verscheen (T.M.C. Asser Instituut, 's-Gravenhage). De eerste druk van deze catalogus werd in 1985 gepresenteerd als 'hulpmiddel bij de voorgenomen landelijke coördinatie van collectievorming inzake buitenlandse periodieken'. In het voorwoord bij de tweede druk wordt opgemerkt, dat de effecten van de CCJP voor de coördinatie van de collectievorming gering gebleken zijn (blz. XII). Op de blz. 150-157 worden de namen van →

opnieuw actie te ondernemen om te bewerkstelligen, dat in Nederlandse bibliotheken een goede en brede collectie materiaal met betrekking tot buitenlands recht aanwezig is. De collectioneringsafspraken dienen niet slechts betrekking te hebben op periodieken, maar op de totale collectie met betrekking tot buitenlands recht. Bij deze coördinatie dienen bibliothecarissen, bibliotheekcommissies en diegenen, die een primaire verantwoordelijkheid hebben met betrekking tot het onderwijs en het onderzoek betreffende de niet-Nederlandse rechtssystemen, nauw samen te werken. Bij de te maken collectioneringsafspraken moet met de geografische situatie van een universiteit in Europees perspectief heel goed rekening worden gehouden. De Rijksuniversiteit Groningen dient te beseffen slechts fl. 198,80 retour eerste klas van het in Continentaal-Europa voor privaatrechtelijk onderzoek niet te overtreffen Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht in Hamburg verwijderd te zijn; de Katholieke Universiteit Nijmegen kost het fl. 154,20 (retour) om naar de in Münster aanwezige boekentempels te reizen. Voor Maastricht liggen de prijzen nog gunstiger: f. 22,60 voor België indien men een frankophone omgeving kan verstaan; voor een Nederlandstalige omgeving is de prijs fl. 53,00. Voor Duitsland zal men komend vanuit de Limburgse hoofdstad fl. 81,20 moeten investeren, indien men tenminste in Keulen een universiteitsbibliotheek met een grote juridische collectie wil bezoeken. Voor meer eenvoudige vragen is fl. 32,40 voor een retourtje naar Aken voldoende. Voor een reis Maastricht-Londen is het vliegtuigtarief fl. 298,-.

De kosten die verbonden zijn aan het willen bestuderen van buitenlands recht kunnen nog omlaag, indien goede afspraken worden gemaakt over het interbibliothecair leenverkeer. Momenteel is het interbibliothecair leenverkeer dusdanig ingericht, dat eerst wordt nagegaan of de benodigde publikatie elders in Nederland voorradig is. Pas daarna wordt onderzocht, of dit werk wellicht in een buitenlandse bibliotheek aanwezig is. Met name dicht bij de grens gelegen universiteiten zoals de Rijksuniversiteit Limburg zijn er echter bij gebaat, dat een intensief en snel interbibliothecair leenverkeer met de dichtbij gelegen buitenlandse universiteiten ontstaat.⁹¹ Bij het maken van

→ juridische periodieken vermeld, die wel in de Index to legal periodicals of de Index to foreign legal periodicals worden verwerkt maar niet in Nederland aanwezig zijn. In dit verband (blz. 149) wordt opnieuw tot coördinatie van collectievorming op het punt van buitenlandse periodieken aangespoord. Deze oproep ondersteun ik van harte in het belang van het rechtsvergelijkend onderzoek in Nederland.

91. In Maastricht worden overigens daadwerkelijk stappen in deze richting gezet. Er bestaat een Euregionaal bibliotheekoverleg met de UB's in Luik en Aken. In de naaste toekomst wordt in dit overleg wellicht ook nog Hasselt betrokken. Het ligt in de bedoeling om in de Euregio met onderling interbibliothecair leenverkeer de landelijke circuits te doorbreken. Zeer veelbelovend is een ontwerp voor een Euregional Library Network dat in het kader van het EG-actieplan voor bibliotheken via de NBBi bij de EG met een subsidie- →

landelijke coördinatieafspraken met betrekking tot de te collectioneren periodieken en boeken kan vervolgens ook rekening worden gehouden met de collecties van die universiteiten en idealiter zouden deze universiteiten bij het maken van de afspraken moeten worden betrokken. Wel is in dat geval natuurlijk noodzakelijk, dat de gebruikers van één der bibliotheken van de samenwerkende universiteiten via de computer toegang hebben tot de catalogi van de andere bibliotheken.

Waar we kunnen constateren dat universiteiten zich tegenwoordig niet meer kunnen permitteren om bijzonder breed te collectioneren en derhalve collectioneringsafspraken geboden zijn, moet worden onderstreept dat de aanschaffing van een bepaalde categorie boeken in elke bibliotheek die rechtsvergelijkend onderzoek mogelijk wil maken noodzakelijk is. Ik doel op (juridische) bibliografieën. In de eigen bibliotheek moet op betrouwbare wijze kunnen worden vastgesteld, welke literatuur in andere staten is gepubliceerd. Buitenlandse documentatiebronnen vergelijkbaar met de Nederlandse Data Juridica zijn in elke wetenschappelijke juridische bibliotheek onmisbaar. Om een zo breed mogelijk rechtsvergelijkend onderzoek mogelijk te maken, zou ik willen verdedigen, dat alle bibliografieën van dit type dienen te worden aangeschaft, voor zover zij gesteld zijn in voor ons ook maar enigszins toegankelijke talen. Deze bibliografieën openen voor de comparatist de wereld; zonder deze is hij visueel gehandicapt.

Intussen mag een nieuwe ontwikkeling niet onvermeld blijven. In toeneemende mate kunnen zulke bibliografieën ook 'on line' worden geraadpleegd.⁹² Het is derhalve theoretisch denkbaar om zittend achter een com-

— verzoek is ingediend. Een dergelijke voorkeurssamenwerking met betrekking tot interbibliothecair leenverkeer opent voor de toekomst duidelijke perspectieven voor collectioneringsafspraken op rechtsvergelijkend gebied. Het is immers evident dat het profiel van de rechtsvergelijkende collectie van de Rijksuniversiteit Limburg moet worden bijgesteld, indien kan worden gegarandeerd, dat bepaalde publikaties binnen één a twee dagen uit een naburige bibliotheek Maastricht kunnen bereiken. Het bijstellen van het profiel van de collectie dient dan wel in nauw overleg met de zusterfaculteiten, c.q. zusterbibliotheken te geschieden, opdat kan worden bewerkstelligd dat gezamenlijk een zo breed mogelijk gebied wordt gedekt. Intussen is het spijtig, dat het Euregioonaal overleg zich vooralsnog niet uitstrekt tot een Duitse UB met een voor een juridische faculteit bestemde collectie.

92. Het is echter vaak bepaald niet eenvoudig te achterhalen, welke (juridische) bibliografieën op deze wijze kunnen worden geraadpleegd en via welke 'host' dit kan gebeuren. Belangrijk is derhalve het initiatief van de werkgroep Juridische informatie van de VOGIN (Vereniging voor Online Gebruikers in Nederland) om te komen tot een Gouden Gids van buitenlandse juridische databestanden. Opgenomen worden titel, omschrijving van de database en bronnen, de producent, de host-organisatie, adres, taal, geografisch gebied, updating. Het verschijnen van deze Engelstalige Gouden Gids is voor rechtsvergelijkers over de gehele wereld van groot belang. Op de publikatie ervan vooruitlopend zal in december 1989 een door mevr. mr. Angélique Bessems gemaakte inventarisatie verschijnen van de buitenlandse juridische databestanden die kunnen worden geraadpleegd via de host-organisaties, waarbij de Rijksuniversiteit Limburg is aangesloten.

puter in Maastricht bibliografieën betreffende vele rechtssystemen te raadplegen. Dit klinkt echter mooier dan het is. De structuur van de zo te raadplegen databanken verschilt vaak niet onaanzienlijk, terwijl ook de gehanteerde computertalen herinneringen aan Genesis 11 oproepen en last but not least wordt de onderzoeker gehinderd door het verschil in rechtstaal en in de regel ook in linguïstische taal. Hier past een: comparatisten aller landen, verenigt U! Het zou voor rechtsvergelijkend onderzoek, d.w.z. voor de grensoverschrijdende communicatie tussen juristen ideaal zijn, indien men zittend achter een computer in Maastricht of waar dan ook ter wereld via een uniforme thesaurus niet slechts toegang zou kunnen verkrijgen tot Nederlandse on line te raadplegen bibliografieën, maar ook tot de bibliografieën van andere rechtssystemen. Opnieuw moet ik overigens constateren, dat de verwerkelijking van deze droom door het ontwikkelen van een systeem van comparatieve begrippen zou worden bevorderd.⁹³

Voor goed rechtsvergelijkend onderzoek heeft men niet slechts buitenlandse juridische literatuur nodig, maar ook jurisprudentie, wetteksten en wetsontwerpen met daarbij behorende parlementaire stukken. M.m. kunnen over de jurisprudentie en wetteksten dezelfde opmerkingen worden gemaakt als over de literatuur. Indien een bibliotheek niet in staat is om buitenlandse jurisprudentie en wetteksten aan te schaffen, moet in elk geval worden gegarandeerd, dat men in de eigen bibliotheek het bestaan van relevante jurisprudentie en wetten kan ontdekken, zodat ze gericht kunnen worden opgevraagd: dit impliceert weer de aanwezigheid van goede bibliografische informatie. Ook hier openen de ontwikkelingen voor wat betreft de on line raadpleging van bestanden voor de rechtsvergelijker de mogelijkheid van een schier paradijselijke infrastructuur, maar ook hier moet nog veel gebeuren voordat de werkelijke infrastructuur dermate is bewerkt, dat enige parkstructuur zichtbaar wordt. De huidige situatie kan eerder met een oerwoud worden vergeleken, waarin sommige bomen en struiken aantrekkelijke bloemen en vruchten dragen.

Nagenoeg ontoegankelijk blijken vaak buitenlandse wetsontwerpen en de daarbij behorende parlementaire stukken te zijn, terwijl juist deze documenten voor comparatisten zulke interessante informatie bevatten. In andere landen aanhangige wetsontwerpen manifesteren mogelijke ontwikkelingen van de desbetreffende rechtssystemen, de daarop betrekking hebbende parlementaire stukken maken in de regel iets van de achtergronden van die mogelijke ontwikkelingen zichtbaar, zij tonen de maatschappelijke of juridisch-technische coulissen, die het nodig maken om legislatief op te treden. Ook nadat wetsontwerpen tot wetten hebben geleid blijven die parlemen-

93. Kokkini-Iatridou, Preadvies, blz. 13.

taire stukken van eminent belang voor het goede begrip van de ontstaansgronden van wettelijke bepalingen. Zij maken zichtbaar tussen welke oplossingen is getwijfeld en om welke redenen voor welke oplossing is gekozen. Parlementaire stukken zijn evenwel buitengewoon omvangrijk en dienovereenkomstig kostbaar. Het komt derhalve weinig voor, dat een bibliotheek beschikt over de parlementaire stukken van een andere staat, laat staan dat een bibliotheek beschikt over de parlementaire documentatie van meerdere staten. Het zou een enorme stimulans voor de rechtsvergelijking betekenen indien deze documentatie met betrekking tot buitenlandse rechtssystemen toegankelijk zou worden. Gezien de toenemende onderlinge verstrengeling van de rechtssystemen van de lidstaten van de EG zou het prioriteit hebben een documentatiecentrum over wetsontwerpen en bijbehorende parlementaire stukken van de lidstaten van de Europese Gemeenschap op te richten. Via een systeem van trefwoorden zou deze documentatie moeten worden ontsloten. Het raadplegen van dit – meertalige – trefwoordensysteem zou uiteraard ook 'on line' moeten kunnen gebeuren. Het zou voorts mogelijk moeten zijn om kopieën van benodigde documentatie bij het centrum te bestellen. Het bestaan van een dergelijk documentatiecentrum zou een harmoniserend effect op de wetgeving in de diverse lidstaten van de EG hebben, daar wetgevers (en wetenschappers) veel eenvoudiger dan thans het geval is, kunnen kennis nemen van elkaars legislatieve ideeën, alsmede dikwijls van de bijbehorende argumenta pro en contra.⁹⁴

Tot nog toe sprak ik over maatregelen die zouden moeten worden genomen om de infrastructuur voor rechtsvergelijkend onderzoek te verbeteren. Thans wil ik nog stilstaan bij de vraag welk rechtsvergelijkend onderzoek zou moeten worden verricht. In het perspectief van mijn vorige opmerkingen is het antwoord op deze vraag in eerste instantie uitermate simpel. Het komt mij voor, dat men bijzonder goede redenen moet hebben om bij een iets groter onderzoek (zoals bijvoorbeeld ter voorbereiding van een dissertatie) geen rechtsvergelijkend onderzoek te verrichten. Het afzien van een rechtsvergelijkende dimensie is onderzoeken met oogkleppen op. Uit dit standpunt blijkt, dat een rechtsvergelijkende dimensie bij vrijwel elk researchproject op zijn plaats is. De onderwerpen die (rechtsvergelijkend) onderzocht dienen te worden zijn ondermeer de themata die legislatief actueel zijn, doordat wetswijzigingen worden overwogen. We kunnen constateren, dat ten behoeve van de voorbereiding van wetsontwerpen inderdaad niet zelden gebruik wordt gemaakt van rechtsvergelijking. In de literatuur is daaraan de nodige

94. De op het voorgestelde documentatiecentrum betrekking hebbende gedachten heb ik uitgewerkt na een gesprek met de Maastrichtse advocaat M.J.M. Tripels, oud-lid van de Tweede Kamer.

aandacht besteed.⁹⁵ Polak⁹⁶ heeft er recentelijk nog eens op gewezen, dat in de regel echter niet van verantwoorde rechtsvergelijking kan worden gesproken. Ambtenaren ten departemente sprokkelen gegevens bijeen of winnen – vaak via diplomatieke kanalen – informatie in. Hij stelt vervolgens, dat nieuwe wegen zouden moeten worden ingeslagen en dit rechtsvergelijkende werk aan de ‘universiteiten en met name de leden en vakgroepen van de juridische faculteiten’ zou moeten worden uitbesteed. Ook de gedachten van de minister van justitie gaan kennelijk in deze richting, waar hij op een vraag van een kamerlid naar de wenselijkheid de anonimiteit van de donor bij kunstmatige inseminatie op te heffen, zoals in Zweden en West-Duitsland het geval is, onlangs de – ook door Polak aangehaalde – woorden sprak: ‘Ik wil nagaan of het mogelijk is een universiteit voor het verrichten van een dergelijk onderzoek te interesseren’.

Ik meen te kunnen stellen, dat universiteiten – althans onze faculteit – deze rechtsvergelijkende research graag zullen verrichten. Dit onderzoek kan echter op verschillende niveaus en met uiteenlopende omvang geschieden. Denkbaar is om studenten afstudeerscripties te laten schrijven over zulke legislatief actuele themata. Mogelijk is echter ook om leden van de tijdelijke of vaste wetenschappelijke staf met zulk onderzoek te belasten, of nieuw aan te trekken medewerkers onder leiding van stafleden. In het laatste geval is duidelijk, dat een universiteit een dergelijke onderzoeksopdracht nagenoeg alleen kan accepteren, indien het verantwoordelijke ministerie bereid is om de formatieuitbreiding financieel te ondersteunen. Mutatis mutandis geldt tegenwoordig – spijtig genoeg – hetzelfde voor door de wetenschappelijke staf te verrichten onderzoek. De huidige door het ministerie van onderwijs gewenste onderzoeksstructuur laat nauwelijks toe, dat onderzoekers de projecten waarbinnen zij werken verlaten, om pro deo onderzoek te verrichten dat een ministerie opportuun vindt, hoe graag stafleden dit waarschijnlijk ook zouden doen. In beginsel is er derhalve binnen de

95. Zie voor Nederland: W. Duk, *Wetgeving en rechtsvergelijking*, Preadvies Nederlandse Vereniging voor Rechtsvergelijking, Deventer 1984; J.M. van Dunné, *The use of comparative law by the legislator in the Netherlands*, Netherlands reports to the eleventh International congress of comparative law, Deventer 1983, blz. 37 e.v.; D.C. Fokkema, *De invloed van de rechtsvergelijking op de ontwikkeling van het nieuwe BW*, NJB 1983, blz. 1223-1227; G.J.W. Steenhoff, *Naar een Europees privaatrecht*, in: J.B.J.M. ten Berge e.a. (red.), *Recht als norm en als aspiratie*, Nijmegen 1986, blz. 90-97. Zie verder: Ulrich Drobnig/P. Dorffel, *Die Nutzung der Rechtsvergleichung durch den deutschen Gesetzgeber*, *RabelsZ* 1982, blz. 253-307; Bernhard Großfeld, *Vom Beitrag der Rechtsvergleichung zum deutschen Recht*, *AcP* 1984, blz. 296, 297; Großfeld, *Macht und Ohnmacht*, blz. 37-44; Jan Kropholler, *Wissenschaft und Rechtsvergleichung*, *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* 1986, blz. 144, 145; Zweigert/Kötz I, blz. 17-19.

96. J.M. Polak, *Wetgeving en rechtsvergelijking*, NJB 1989, blz. 816, 817.

universiteiten grote bereidheid om door rechtsvergelijkend onderzoek mee te denken over probleemgebieden, waarop ministeries wetsontwerpen overwegen. Over de randvoorwaarden waaronder zulk onderzoek structureel kan plaatsvinden is nader overleg gewenst. Ministeries zouden daarbij ook moeten overwegen, of het niet verstandig is om universiteiten tevens permanente opdrachten te geven om met betrekking tot bepaalde rechtsgebieden en toegespitst op bepaalde rechtssystemen informatie te fourneren over belangrijke jurisprudentiële en legislatieve ontwikkelingen in het buitenland. Rechtsvergelijkende gegevens over problemen, waarover in beginsel reeds is besloten om legislatief actief te worden, zijn onmiskenbaar van groot belang. Van minstens even grote waarde is het evenwel om bijtijds te signaleren welke problemen in het buitenland aanleiding vormden tot opzienbarende rechtspraak of wetgeving. Onze overheid kan dan – op deze manier getipt – legislatief anticiperen, indien kan worden aangenomen, dat de desbetreffende problemen zich ook in Nederland zouden kunnen voordoen.

Dames en heren, Ik heb U vandaag mijn visie over en mijn voornemens op het gebied van de rechtsvergelijking geschilderd. Mijn relaas was programatisch en derhalve niet ‘gezellig verhalend’. U had er m.i. echter recht op dat ik mijn programma door middel van deze rede expliciteerde⁹⁷, zodat U enerzijds wellicht mij kunt trachten te overtuigen tot amendering op enkele punten en anderszijds ook kunt checken, of ik mij ook aan mijn goede voornemens houd. In verband met dit laatste herinner ik eraan, dat mijn medische collega Knottnerus op 29 september 1988 in deze aula in zijn oratie⁹⁸ heeft gesteld, dat elke hoogleraar ertoe zou moeten worden verplicht tenminste eenmaal in de vijf jaren een nieuwe oratie te houden, waarin hij ondermeer – ik stel het in mijn eigen woorden – de evolutie van zijn denken over zijn vakgebied, alsmede de recente ontwikkelingen op dat vakgebied evalueert. Ik zou dit voorstel in beginsel willen ondersteunen. De clausulering ‘in beginsel’ hanteer ik hierbij uitsluitend derhalve, daar ik mij er van bewust ben, dat de uitvoering ervan wellicht een overbezetting van deze aula tot gevolg zou kunnen hebben. Doch in elk geval acht ik een voortgangsevaluatie van de inhoud van mijn rede over circa vijf jaar op zijn plaats. U mag mij eraan houden. Ik hoop, dat Uw conclusie dan tenminste een ‘Doorgaan maar beter’⁹⁹ zal zijn.

97. Het is immers vanouds de functie van een eerste openbare les van een nieuwe hoogleraar, zich uit te spreken over zijn voornemens en bedoelingen. Zo Zwolve, blz. 4.

98. J.A. Knottnerus, Dialectiek van het onderzoek in de huisartsgeneeskunde, inaugurele rede Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht 1988.

99. Onder de titel ‘Doorgaan maar beter’ verscheen van de hand van Job Cohen op 3 april 1986 een intern evaluatierapport over de in Maastricht gehanteerde onderwijsmethode.

Waarde toehoorders,

Bijna aan het eind van deze oratio pro domo¹⁰⁰ gekomen, past het diegenen dank te zeggen, die ertoe hebben bijgedragen, dat ik in deze functie ben benoemd. Het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Limburg dank ik voor het in mij gestelde vertrouwen. Naar ik van harte hoop, zal het College uit deze oratie willen concluderen, dat ik mij zal inspannen mijn taak naar beste weten en kunnen te vervullen.

Gestudeerd heb ik aan de Rijksuniversiteit te Groningen en daar begon ook mijn academische loopbaan. Zonder enige twijfel hebt U – waarde Brahn – eerst als docent en later als chef zeer grote invloed uitgeoefend op mijn doen en denken. Ik ben U voor Uw inspiratie en inspanningen zeer erkentelijk en ben blij U daarvoor vandaag in het openbaar te kunnen danken. Met name ben ik ook dankbaar voor het feit, dat U mij – tesamen met Uw collega-proximus Brunner – steeds alle ruimte hebt gegeven om naast mijn werkzaamheden op het gebied van het burgerlijk recht – waarvoor ik in Groningen eigenlijk was benoemd – me nader te oriënteren en te verdiepen in de rechtsvergelijking en het internationaal privaatrecht. Zonder die ruimte zou ik hier vandaag niet staan, althans niet met de onderhavige leeropdracht.

Wiarda, Jessurun d'Oliveira en Großfeld hebben mijn eerste stappen op het gebied van de rechtsvergelijking en het internationale privaatrecht begeleid. Zij hebben mij zo enthousiast gemaakt voor deze vakken, dat ik nu – naar ik ten stelligste hoop – in staat ben andere personen op deze gebieden te enthousiasmeren en te begeleiden. Met name mijn postdoctorale verblijf aan de Westfälische Wilhelmsuniversität te Münster in Westfalen en in het bijzonder in het door Großfeld geleide Institut für internationales Wirtschaftsrecht is voor mijn wetenschappelijke ontwikkeling van doorslaggevende betekenis geweest. Mijn belangstelling voor vele onderwerpen, waarover ik later heb gepubliceerd – waaronder het nationaliteitsrecht – is destijds gewekt. Ik hoop en verwacht vanuit mijn nieuwe functie nauwe contacten te mogen blijven onderhouden met diegenen die mij in de eerste geheimen van mijn vakgebieden hebben ingewijd. Ik zou het fijn vinden, indien wij soms aan gezamenlijke projecten zouden kunnen werken. Ik ben er zeker van, van U te kunnen blijven leren.

Waarde leden van de vakgroep Burgerlijk Recht aan de Rijksuniversiteit te

100. Vgl. Günter Frankenberg, *Critical comparisons: rethinking comparative law*, Harvard International Law Journal 1985, blz. 420, in wiens ogen deze toespraak ongetwijfeld een manifestatie van een 'Reversed Cinderella Complex' zal zijn.

Groningen. Ruim zeven jaren heb ik in Uw midden mogen werken, ruim zeven jaren zijn sindsdien verstreken. Niettemin verbinden ons nog steeds warme banden van herinnering en sympathie. Ik ben blij vandaag zovelen Uwer hier in deze zaal aanwezig te mogen zien en hoop ook in de toekomst op een intensieve en sympathieke samenwerking van Uw vakgroep met de vakgroep waarvan ik thans deel uitmaak.

Waarde leden van het wetenschappelijk en niet-wetenschappelijk personeel van de faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Limburg. Het is een fijn voorrecht om te mogen werken in een ambitieuze faculteit, waarin alle ideeën die men heeft bespreekbaar zijn en nog niets is vastgeroest. Dit geldt met name voor iemand met een leeropdracht in vakgebieden, die thans over het algemeen nog niet tot de kernvakken van een rechtenstudie worden gerekend, maar – sta mij enige inaugurale arrogantie toe – dit in de komende eeuw zeker zullen worden. Sinds 1982 ben ik nu in deze faculteit werkzaam, zij het met privaatrecht als primair aandachtsveld. Met een nieuwe opdracht en daarmee verbonden fris élan mag ik nu in Uw midden blijven. Ik doe dat met veel plezier, daar ik de wetenschappelijke en persoonlijke sfeer tussen de collegae hier aangenaam vind. Bijzondere vermelding verdient op deze plaats Cees Flinterman, die vandaag bijna een jaar geleden in deze aula als mijn promotor optrad.

Gezien mijn leeropdracht was een indeling bij de vakgroep Metajuridica of zelfs bij de vakgroep Internationaal Recht niet ondenkbaar geweest. Niettemin ben ik ingedeeld bij de vakgroep Privaatrecht. Binnen die vakgroep ben ik – qua opdracht – een ietwat vreemde eend in de bijt. Het is fijn en goed, dat U – leden van de vakgroep privaatrecht aan de Rijksuniversiteit Limburg – mij dat niet laat merken, doch in tegendeel mij de vakgroep in vele zettingen laat vertegenwoordigen.

Lieve Hildegard, thans wil ik het woord tot jou richten. Het feit, dat jij Duits juriste bent, leidt er toe, dat mijn eigenlijke rechtsvergelijkende werk dikwijls voor en na de gebruikelijke kantooruren in discussies met jou plaatsvindt. Jij stimuleert mij en denkt – meer dan enig ander – met mij mee over de wetenschappelijke – en ook andere – problemen die mij bezighouden. Het feit dat jij hier aan de Rijksuniversiteit Limburg werkt op het gebied van het Europese recht en het volkenrecht, bewerkstelligt dat ik via jou gemakkelijk toegang heb tot vakgebieden, die ik als goede en invloedrijke burens van internationaal privaatrecht en rechtsvergelijking beschouw. Het is een voorrecht en geluk om met jou te mogen samenwerken en met jou en David te mogen samenleven.

Dames en Heren studenten; naar ik hoop, hebt U uit mijn toespraak kunnen

concluderen, dat geen hedendaags jurist en zeker geen enkel jurist met enige academische ambitie het zonder tenminste een basisoriëntatie op het gebied van de rechtsvergelijking kan stellen. Door de nog steeds toenemende internationalisering worden wanden tussen de rechtssystemen steeds sterker poreus. De osmose tussen de rechtssystemen intensiveert. Wie dit tracht te ontkennen en derhalve het belang van rechtsvergelijking poogt te negeren, zal in theorie en praktijk slechts matige resultaten kunnen boeken. Hetzelfde geldt trouwens voor het internationaal privaatrecht, waarover ik vandaag nog niets heb gezegd. De relevantie van het IPR kan hier in Maastricht, waar de geografische grenzen van ons rechtssysteem binnen enkele minuten bereikbaar zijn, niet worden ontkend. Op de gebieden van de rechtsvergelijking en het internationaal privaatrecht zal ik U naar beste weten en kunnen wegwijs proberen te maken. Ik hoop dat goed te doen, maar herinner U aan het einde van deze toespraak gekomen nogmaals aan de woorden van de apostel Paulus aan de gemeente te Thessaloniki – ditmaal in een correcte vertaling – : Toetst alles en behoudt het goede.

Ik heb gezegd.

Lijst van verkort geciteerde literatuur

Arminjon/Nolde/ Wolff	Pierre Arminjon/Boris Nolde/Martin Wolff, <i>Traité de droit comparé</i> , 3 delen, Paris 1950/1951
Bogdan	Michael Bogdan, <i>Komparativ rätt</i> , Lund 1978
Constantinesco	Léontin-Jean Constantinesco, <i>Rechtsvergleichung</i> , 3 delen, Köln etc. 1971/1972/1983
David	René David, <i>Les grands systèmes de droit contemporain</i> , 8ste druk, Paris 1982
Ebert	Kurt Hanns Ebert, <i>Rechtsvergleichung, Einführung in die Grundlagen</i> , Bern 1985
Gorlé/Bourgeois/ Bocken	Frits Gorlé/Greta Bourgeois/Hubert Bocken, <i>Rechtsvergelijking</i> , Gent 1985
Großfeld, Macht und Ohnmacht	Bernhard Großfeld, <i>Macht und Ohnmacht der Rechtsvergleichung</i> , Tübingen 1984
Hilf	Meinhard Hilf, <i>Comparative law and European Law</i> , in: <i>Encyclopædia of Public International Law</i> , vol. 10, blz. 45-59
Kokkini-Iatridou	D. Kokkini-Iatridou e.a., <i>Een inleiding tot het rechtsvergelijkende onderzoek</i> , Deventer 1988
Kokkini-Iatridou, Preadvies	D. Kokkini-Iatridou, <i>Enkele methodologische aspecten van rechtsvergelijking</i> , Het derde deel van een (pre-)paradigma, Preadvies voor de Nederlandse vereniging voor rechtsvergelijking, Nr. 36, Deventer 1985
Kropholler	Jan Kropholler, <i>Comparative law, function and methods</i> , in: <i>Encyclopedia of Public International Law</i> , vol. 10, blz. 52-57
Rheinstein	Max Rheinstein, <i>Einführung in die Rechtsvergleichung</i> , 2de druk, München 1987
Rodière	René Rodière, <i>Introduction au droit comparé</i> , Paris 1979
Sauveplanne	Jean Georges Sauveplanne, <i>Rechtsstelsels in vogelvlucht</i> , 2de druk, Deventer 1981
Sauveplanne, Preadvies	Jean Georges Sauveplanne, <i>De methoden van privaatrechtelijke rechtsvergelijking</i> , Preadvies voor de Nederlandse vereniging voor rechtsvergelijking, Nr. 20, Deventer 1985
Schwarz-Liebermann von Wahlendorf	H.A. Schwarz-Liebermann von Wahlendorf, <i>Droit comparé</i> , Paris 1978
Solá Cañizares	Felipe de Solá Cañizares, <i>Iniciación al estudio del derecho comparado</i> , Barcelona 1954

Zwalve

Willem J. Zwalve, Het Janushoofd van de rechtsvergelijking, inaugurale rede Groningen 1988

Zweigert/Kötz

Konrad Zweigert/Hein Kötz, Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts, 2de druk, 2 delen, Tübingen 1984